

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Школа Діана Костянтинівна

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ

У 60-ТІ – 70-ТІ РР. ХХ ст.

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ О. В. Вовк,

кандидат історичних наук,

доцент

« ____ » _____ 20__

року

Виконавець

« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2. ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1960 – 1970 РОКИ.....	12
2.1. Українські підпільні та дисидентські групи у 1960 – 1970-ті роки.....	12
2.2. Опозиційні рухи на Сумщині.....	30
РОЗДІЛ 3. ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ 1960 – 1970-х років.....	37
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	68

ВСТУП

Актуальність теми. Дисидентські рух в Україні розвивалися в контексті національно-визвольних процесів на території європейських держав. На території УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка) період розвитку опозиційних формувань, прийнято вважати, від періоду «хрущовської відлиги» до початку каденції М. С. Горбачова. Дисидентський рух зародився на хвилі культурної, соціально-економічної та політичної політики центральної влади.

Для суспільства у період 1960 років, та на наступні 10 років дисидентство стало заміником ідеологічних авторитарних парадигм, можливість участі в інакодумстві дозволило розглянути різні варіанти позиції держави по відношенню до свого народу.

Не враховуючи комплекс заборон від офіційної влади у цей період зароджуються ідеї боротьби проти радянського засилля, у домашніх розмовах все частіше підіймаються питання національної гідності. Все частіше громадяни звертають увагу на зарубіжні радіостанції, підтримували ідеї проведення мітингів, популярним стає творчість самвидаву. Творчість самвидаву виступила на захист самовизначення народу, подолавши колуарні перешкоди, та ідеологічні заборони, самвидав вийшов на широкий загал. Однак, для власної безпеки митці та автори до періоду перебудови використовували псевдоніми, анонімність під час ідентифікації своєї праці.

На території України підпільними каналами розповсюджувалися матеріали журналів, альманахів, та художня творчість. Власні думки учасники дисидентського руху поширювали за допомогою заяв, маніфестів, документальними матеріалами. Почала розвиватися періодична преса, хоча нелегальний характер створював велику кількість складнощів: альманахи, газети та журнали виходили не за чітким графіком, поширювалася не по всій території, частіше за все мала стихійний характер. Велику користь опозиційному руху приносила співпраця з радіостанціями «Голос Америки», «Радіо Свобода» та «Бі-Бі-Сі».

Період 1960-х – 1970-х років цінний для дослідження, оскільки у цей період формується дисидентський рух, ідеї опозиції до тоталітарної влади набувають гострої необхідності. Розповсюджується відмінна, від загальноприйнятої, інформація про стан громадян у державі, про їх думки та потреби. Для вивчення подальшої національно-визвольної боротьби це стає незамінним матеріалом.

На сучасному інформаційному рівні поширення неадисидентських ідей відбувається за допомогою шляхів та методів радянського дисидентства. Для розвитку суспільної думки необхідна постійна зміна ідеологічних парадигм, тим паче коли відбувається криза у всіх державних сферах: економіці, культурі, екології та політиці.

Молодь дисидентського руху активно виступала проти тиску державного апарату на національну самосвідомість, боролися проти пропаганди та хибної інформації. Дисидентський рух цього періоду зміг розповсюдитися по всій країні та верствам населення, незважаючи на «залізну завісу», відсутність свободи слова, домігся зародженню правозахисних інституцій, а головне розвитку ідеї незалежності України.

Дисиденти в Україні створили непідконтрольний простір надходження альтернативної інформації, завдяки якій у світогляді громадян утворилися стійкі переконання про незалежність власної держави, боротьбу за національну культуру.

Була розроблена система діалогу між опозиційними силами та громадянами, готовими до дій, ця система мала зруйнувати уставлену позицію «офіційні ЗМІ (засоби масові інформації) – масова аудиторія».

Завданням учасників опозиційного руху стало пробудження критичного мислення у національно свідомого суспільства.

Дослідження розвитку опозиційного руху в Україні у період 1960 – 1970 роках та аналіз його діяльності впливає на подальший розвиток української культури, державності, художньої літератури. Ці дослідження дозволяють

проаналізувати національно-визвольну боротьбу українського народу проти тоталітарного режиму тогочасної влади.

Об'єкт дослідження: опозиційний та дисидентський рух на українських землях у 1960 – 1970-х роках

Предмет дослідження: діяльність підпільних та дисидентських груп, визначних діячів опозиційного руху в Україні в 1960 – 1970-х роках.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних матеріалів і джерел проаналізувати опозиційний рух на території України в 1960 – 1970-х роках.

Завдання:

- дослідити джерельну базу та історіографію проблеми;
- охарактеризувати діяльність українських підпільних та дисидентських груп у 1960 – 1970-х роках;
- проаналізувати опозиційний рух на території Сумщини;
- визначити внесок діячів українського опозиційного руху у національно-визвольному процесі 1960 – 1970-х.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1960 р. до 1970 р. Нижня межа визначається початком 1960 років, період заснування перших підпільних груп. Верхня межа – 1970-ті роки, початок згасання, цькованого офіційною ідеологією і владою, українського національного відродження.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УРСР.

Методологічною основою роботи є використання загально-логічних методів аналізу і синтезу, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу. Із методів, що є загальнозначущими для історичного пізнання задіяні також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-системний, які дозволили проаналізувати опозиційний процес в Україні 1960 – 1970-х років.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її основний матеріал та результати можуть бути використані та застосовані

вчителями історії на уроках історії України та української літератури у школі, при вивченні історії національно-визвольного руху, а також при вивченні політології у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю.

Апробація результатів дослідження роботи були оприлюднені та опубліковані у збірнику наукових праць «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28 – 29 листопада 2019, м. Суми), а також у збірнику «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (6 – 7 травня 2020).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерелами до вивчення опозиційного руху у 1960-х – 1970-х роках виступають архівні справи, спогади очевидців, періодичні видання, преса, листування учасників дисидентського руху, матеріали самвидаву.

У своїй праці В. Я. Мороз розглядає рух опору в Україні через призму національно-визвольних процесів по всій Європі. Після публікації цієї статті, Ю. Д. Зайцев, весь національно-визвольний рух ототожнює з дисидентським рухом України тих часів, хоча це означення значно вужче, ніж опозиційний рух [46, с. 6].

Перші монографічні роботи з вивчення опозиційного руху на території України з'являються лише на початку 1970 років. Першим на аналітичному рівні цю проблему починає досліджувати Ж. Бірча, автор детально досліджує усі можливі праці та архівні дані, які з'явилися до того часу. В подальшому, К. Фармер, описує національно-визвольний рух дисидентів, як постійний конфлікт цінностей суспільства, як духовних так і ідеологічних, проти держави [44, с. 28].

У 60-х – 70-х роках починають здійснюватися дискусії про опозиційні рухи, хоча і ці спроби дослідження питання зводились лише до визначення ознак національних та духовних рис нації. Національні проблеми УРСР, у складі СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік), в основному намагалися оминати, але якщо й розглядалися, то з широкою фальсифікацією.

Від так, у роботах Богдана Нагайла та Віктора Свободи, наводяться приклади опозиційних рухів народів Союзу в орбіті загальної ідеології. Такі дослідження проводили Д. Армстронг у роботі «Український націоналізм» та Богдан Кравченко у своїх дослідженнях.

Історична наука несе в собі величезний соціальний заряд, вона озброює науковим розумінням історичний процес. Проблематика національно-

визвольного руху в Україні, а особливо періоду с 1960 до кінця 1970-х років є дуже важливою для дослідження суспільного та патріотичного підйому в нашій державі.

Дисидентський рух розглядає наукові роботи істориків, літераторів, політологів, психологів, мовознавців, та культурологів. Дисидентський рух та засоби поширення їх ідей, дослідники зарубіжних країн вивчають у галузях соціології, культурології, історії та філософії.

Теоретичною базою для розуміння змісту дисидентського руху як опозиційного руху в Україні розглядали вчені різних галузей знань. Наприклад, інакодумство розглядали Б. М. Фирсов [101], Ю. О. Курносів [66], В. О. Артюх [4].

Вчені широко вивчали засоби передачі інформації від опозиціонерів до народу, в контексті розвитку дисидентства: О. С. Черемська [102], І. Б. Стасюк [99], К. М. Ніколаєць [74].

Публіцистику українських дисидентів розглядали Д. В. Квітковський [56], В. І. Кафарський [55].

Теоретичні та методологічні положення дослідження складають ідеї таких представників, як Б. Є. Захаров [50], С. В. Білокінь [21], О. Г. Бажан [13], що розглядали національно-визвольний рух в державі та суспільстві.

Серед українських дослідників вивчали особливості комунікацій та творчості дисидентів О. Г. Бажан [12], Б. Є. Захаров [49], Л. І. Кормич [59].

Самвидав досліджували й літературознавці – О. В. Зарецький [48], Л. Б. Тарнашинська [100].

Уваги заслуговує діяльність самих шістдесятників, що буди компетентними і історії: з історії Ю. В. Аксютин [1], літератури І. М. Дзюба [40], Є. О. Сверстюк [92], І. О. Світличний [60], правозазисниця І. Б. Кривдіна [63]. журналістики В. М. Чорновол [103].

У контексті опозиційного руху, засоби спілкування із громадянами розглядали такі дослідники в галузі історії, як Л. М. Алексєєва [3], В. М. Баран [19], Ю. Д. Зайцев [46], Г. В. Касьянов [54], А. М. Русначенко [85].

Літературознавці й критики – Д. И. Донцов [43], О. Є. Обертас [75] – розглядали тему публіцистичних творів, літературознавчої критики робіт самвидаву у розрізі дискусії.

Джерельну базу дослідження складають архівні справи із ДАСО (Державний архів Сумської області) та архівні справи з УСБУ (Управління Служби безпеки України) в Сумській області.

Провідною відмінністю дисидентства стає постійна передача в народі, з рук в руки, творів, у яких говорилося про найгостріші суспільні проблеми, що знаходять відклик у народних масах.

Для комунікації з народом опозиційних рух, в обличчі дисидентського руху, широко використовував самвидав – листівки, часописи, офіційні звернення. Оскільки серед дисидентів більшість учасників була творчими людьми, для донесення своїх ідей вони застосовували роботу в гуртках, організування мітингів, а також розповсюдження художньої літератури.

Вплив дисидентського опозиційного руху на суспільну думку у своїх дослідженнях розглядає Л. Саввіна. Весь національно-визвольний рух вона описує як: «Дискурс спрямований на уточнення змісту і вироблення спільної позиції, думки, оцінки, норми, тобто на досягнення взаєморозуміння» [46, с. 325].

Авторка розглядає процес взаємодії влади та суспільства, як постійну дискусію, в процесі сторони знаходять порозуміння, а іноді доходять до конфлікту. На її думку, до позитивного результату такий дискурс приводить лише у випадку плюралізму думок. Такий діалог двох сторін, може бути направлена не лише на подолання гострих ситуацій, так і на їх створення.

Найчастіше дисиденти приймали участь у політичних та загально-соціальних проблемах. К. Серажим описував так ці процеси: «методом досягнення прагматичних цілей політичного впливу є аргументація, у процесі якої в ідеалі відбувається синхронізація та узгодження перебігу думок автора (професійного політика чи журналіста) з думками реципієнта, а також

максимально можливе зближення авторської та суспільної ментальних моделей об'єктивного світу, їхніх політичних переконань» [54, с. 76].

Розповсюджувати опозиційних ідей стали дисиденти, що відкрито боролися проти ідеології Радянської держави.

У 1960-ті – 1970-ті рр. в СРСР словом «дисидентами» називали тих людей, що відкрито не погоджувалися із прийнятими догмами, і свою позицію підтверджували відкритими діями. Також, до них відносили людей, що відкрито виступали проти засилля влади, розповсюджували інформаційні листівки, брали участь у підпільній діяльності.

Дисидентський рух акумулював у собі ідеї західних держав та США (Сполучені Штати Америки) по відстоюванню свободи слова та вибору, можливості просувати особистісні інтереси. Саме дисидентство було офіційно неоформлене, мало стихійний та неоднорідний характер протесту проти авторитаризму [56, с. 239].

За словами Ю. Габермаса, дисидентське інакодумство це винесення заборонених ідей за межі цензури, на загальне обговорення. Така позиція і викликала жорсткий опір влади.

На території Франції у 1968 Г. Дебор оприлюднює твір «Суспільство спектаклю», який своїми ідеями змотивував студентські маси на художньо-політичні виступи. Провідною рушійною ідеєю стає «революція в повсякденному житті», при якій людина має звільнитися від контролю [49, с. 42].

Свого часу Т. Адорно та Г. Маркуз, адепти Франкфуртської школи, пояснювали феномен інакодумства як супротив контролю від контрольованих. Дисиденти стали виробниками знань та нових культурних цінностей у процесі взаємодії із суспільством.

Уся альтернативна інформація у Радянській державі підлягала тотальній цензурі. Таку ситуацію М. Лібікі описав у моделі «замок» проти «базару», по відношенню, наприклад до зарубіжної інформації, що просочувалася до держави. При розгляді першої частини такої моделі, зрозуміло, що держава

споруджує «захисну стіну» (у СРСР це «залізна завіса»), друга ж частина говорить про те, що жадібно до відкритої інформації суспільство сприймає все те, що проникає до держави [58, с. 128].

Джерельною базою нашого дослідження виступили архівні справи УСБУ в Сумській області [5; 6; 7; 8; 9], широко представлені справи ДАСО фондів прокуратури Сумської області, м. Суми [33; 34; 35; 37], та фондів Сумського обласного комітету Комуністичної партії більшовиків України [36; 38]. Джерельна база представлена також збірником документів та матеріалів під загальною редакцією В. О. Артюх [4].

У роботі представлено спогади очевидців про визначних діячів: так Огнєва Л. описує свої згадки про А. Горську [76], М. Сорока присвятив свою роботу спогадам про Вячеслава Чорновола [96], І. Бажінов описує студентські роки І. Світличного [15].

Дисидентський рух став провідником та основним каналом розповсюдження нових культурних та смислових цінностей, та фактів без жорсткої цензури. Н. Луман пояснював ці процеси, як шляхи отримання первозданної інформації. Пояснював суть актуального сьогодні, та окреслював границі майбутнього для опозиційного руху в Україні.

РОЗДІЛ 2.

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1960 – 1970-ті РОКИ

2.1. Українські підпільні та дисидентські групи у 1960 – 1970-ті роки

У 1953 році завершився цілий період в історії СРСР та України. Розпочався злам зашкарублених ідеологічних догматів у сфері політики, моралі, психології, та побуту звичайного народу.

Першою хвилею пробудження національної свідомості був виступ О. Довженка, в якому він проголосив інтелігенцію духовним осередком нації. Наступна хвиля здійнялася після промови М. Хрущова, на XX з'їзді КПРС (Комуністична партія Радянського Союзу), про культ особи. Починається осуд культу особи Й. В. Сталіна, та між тим, починаються підійматися українські нагальні проблеми. Під час оголошення закритого листа Центрального комітету у Львівському університеті, шквал оплесків викликало оголошення, що відтепер всі предмети будуть викладатися українською [59, с. 436].

Розвінчання культу особи оголило українські соціальні проблеми. Так, на 1959 рік міське населення на 62 % складалося із українців, хоча урбанізація пройшла лише на 36 %. Усі великі міста населяло російське населення зі своєю культурою. Українці, які входили в таке русифіковане суспільство, мали нерівноправне положення: зазнавали мовних утисків, складнощі зі вступом до закладів освіти [1, с. 356].

Складною була ситуація в українській вузах, в період з 1959 року по 1970-ті, частка українців становила близько 55 %, викладацький склад – 56 %. Нажаль, українською мовою читалась лише третина предметів. На території України також не продовжувалося навчання в аспірантурі чи докторантурі, лише Москва чи Ленінград. Це створювало напругу у суспільстві.

На хвилі переоцінки духовних цінностей, створення нового світобачення створюється нове покоління інтелігенції до якої буде входити:

Є. О. Сверстюк [91], І. М. Дзюба [40], І. О. Світличний [87]. Це поклало початок національного відродження в Україні.

У місті Київ молода інтелігенція збиралася під егідою Клубу творчої молоді. Клуб сформувався в кінці 1959 року. За словами Леся Танюка, першими учасниками клубу стали студенти консерваторій, театральних інститутів, курсів режисури, з часом приєдналися й художники.

У Львові в 1962 році виникає організація, на кшталт вище згаданої, під назвою «Пролісок». У цьому клубі згуртувалися психологи, мистецтвознавці, філологи, та група викладачів. Згодом приєдналися поети Ігор Калинець та Григорій Чубай.

Поїздки з творчими виставами, вечорами членів київського клубу по містам України пробуджували суспільну свідомість. Не залишилось осторонь, від опозиційних процесів, місто Харків. В місті починає формуватися неформальна група зі спеціалістів природничих та технічних наук [86, с. 428].

В Черкасах молоді поети, журналісти, критики об'єднувалися навколо В. Симоненка. Не значні групи творчої інтелігенції були в Донецьку, Дніпропетровську, Одесі. Осередком для проявлення творчості шістдесятників стає самвидав.

Політичне спрямування отримали спроби Спілки радянських письменників України (СРПУ) взяти на себе роль центру національно-культурного відродження.

В Україні починають з'являтися окремі групи, що намагаються об'єднати навколо себе напівлегальне середовище для боротьби з комуністичним режимом [93, с. 28].

У 1954 Анатолій Лупиніс, займався розповсюдженням листівок та написанням скарг про низький рівень життя. Також, він закликав повернути зброю проти ідеології та партії. Вже у 1956 році на території Донеччини був створений «Демократичний гурток робітничої молоді», під керівництвом Євгена Доніченка. Він стверджував, що на Західній Україні у 1940-х – 1950-х років, була боротьба проти порядків СРСР. Утисків зазнавали й кримські

татари. За свою діяльність він отримав заслання на 10 років до таборів [95, с. 107].

У 1956 році на території Миколаївського кораблебудівного інституту В'ячеслав Рокочій сформував філософсько-літературний гурток. Засновник поширював твори власного написання. Члени гуртка заперечували догми партії у літературі та мистецтві. У цьому році Борис Мар'ян написав текст нової конституції. Всі учасники були засуджені.

Після вторгнення до Угорщини у 1956, Юрій Литвин та Олекса Тихий, у 1957 році висловили ноту протесту, щодо вводу військ, та направили її до Голови Верховної Ради УРСР. За це були відправлені до таборів.

У 1958-х – 1959-х роках проводила свою діяльність студентська група з Київського університету, що вимагала незалежності України. Декількох учасників було навіть виключено з університету.

У 1960 році за прояви національної свідомості у Київському університеті студенти Іван Драч та Сергій Плющ отримали партійні стягнення. Вже з кінця 1950-х років національні проблеми на українській політичній арені починають розглядати дисиденти. Загальне культурне життя почало щільно переплітатися з політикою [15, с. 27].

Центром опозиційної просвітницької діяльності стає Київ, оскільки до нього стікалися молоді та амбітні люди, їх широко підтримували представники національної інтелігенції старшого покоління. У той же час Львов став основним осередком національного відродження. За діяльністю молоді у Львові слідкували органи КДБ (Комітет державної безпеки) [19, с. 311].

Головним у національному опозиційному русі на початку 1960-х років стало мовне питанням. Українська мова та культура були позбавлені доступу до технічних наук. Під час наукової конференції у Києві у лютому 1963 року, із 800 доповідей – лише 27 було зачитано українською. Під час проведення конференції озвучувалось те, що існує обмеження у використанні української мови, а всіх хто нею користувався у наукових цілях звинувачували у націоналізмі. На цьому заході, колишній офіцер Василь Лобко, підняв питання

про двомовність, утиски української мови. Ці ідеї були засуджені учасниками конференції.

Почалася хвиля студентських мовних звернень. Так, студенти-філологи Київського університету у 1965 році звернулися з проханням до керівництва, аби лекції проводилися українською мовою. Жителі Києва направили звернення до ЦК (Центральний Комітет), з проханням відкрити україномовні школи. Далі в Києві, 13 квітня 1965 року проводилося зібрання для обговорення мовного та культурного питання. На зібранні, окрім студентів, були присутні Є. Сверстюк, М. Холодний, І. Дзюба. Під час обговорення В. Лобко висунув пропозицію сформувати «Товариство поборників української культури». Такі мотиви зібрання були вороже сприйняті у ЦК КПРС (Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу) [21, с. 40].

Мовні проблеми були широко представлені і у творчості самвидаву Від 25 лютого 1964 року до уряду ЦК, уряду, та Верховної Ради УРСР був направлений лист в якому розкривалися нагальні проблеми української культури, та подавалися варіанти для усунення дискримінації української мови. Слідом за цими зверненнями були відправлені: листівка «Товариші батьки школярів». Святослав Караванський направив своє «Клопотання». С. Караванський також у своїй статті «Про одну політичну помилку» охарактеризував усі процеси як вони є, і відразу запропонував шляхи вирішення проблеми [53, с. 128].

Рух шістдесятників проводив вечори пам'яті, відтак, 12 травня 1962 року відбувся захід в честь Л. Курбаса. У грудні був поведений вечір пам'яті М. Куліша.

Вечір вшанування В. Симоненка, у грудні 1963 році, організували А.Горська, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк, І. Світличний. До 31 серпня 1963 року готувався вечір пам'яті Л. Українки, але ЦК провела масштабну роботу спрямовану на зрив заходу. Адміністрація не дозволила повести вечір. Вечір поетам довелося проводити у парку [55, с. 532].

Таким чином суспільство починало усвідомлювати силу свого політичного протесту.

Процеси організації та політизації руху опору з'явився вже з кінця 50-х років. Студенти починають з 1958 – 1959-х років розповсюджувати матеріали самвидаву. Такі форми організації мали характер неформальних, а часом і були напівлегальними. Учасники цих організацій були тими студентам та викладачами із Києва, Львова, Харкова та Одеси, котрих ми задували раніше. У Києві а Львові було відкрито два творчих клуби [60, с. 396].

Оскільки, найбільших утисків зазнавала молодь, тому вони почали звертатися до ЗМІ. За це влада позбавила доступу до типографій. Заборона лише підштовхнула опозиціонерів до розвитку самвидаву та співпраці із закордонними виданнями та типографіями. Також ускладнилось проведення масових акцій шістдесятників.

Хвилю негативної реакції викликав спалах Центральної наукової бібліотеки Академії наук 24 травня 1964 року. Цю пожежу кваліфікували як навмисний підпал спрямований проти української культури, оскільки найбільше вигорів український фонд.

З середини 1963 року у СРСР починається продовольча криза, у зв'язку з цим опозиційний рух розповсюджує політичні листівки. КДБ отримало вказівку переслідувати опозицію.

У Київському університеті, у квітні 1964 року, зловмисники зруйнували вітраж до 150-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка. Зазначимо, за виконання даного вітража художники (П. Заливаха, А. Горська, Г. Зубченко) отримали догану та були виключені зі Спілки художників [13, с. 80].

Новий виток політизації опозиційного руху почався після зміщення М. Хрущова, а відтак і змінився курс ідеології партії. Почалася тотальна недовіра влади до інтелігенції. Критично описував інтелігенцію секретар ЦК КПУ А. Скаба у листі від 1 грудня 1964 року. Секретар засудив діяльність молодих митців в тому, що вони наслідували західне мистецтво, були національно обмеженими А. Скаба розробив програму заходів для придушення

національного бунту. Усі заходи впливу на національно-визвольний рух розроблялися в КДБ та у комітетах державного контролю.

На початку 1964 року виходять друком твори самвидаву суспільно-політичного спрямування. Першою роботою цього напрямку вважають рукопис Л. П. Самуся з Сумщини «Чорні дні мого існування» (згадки про ГУЛАГ (Головне правління виправно-трудових таборів), наступними виходять тези 1965 року Євгена Пронюка «Завдання українського визвольного руху», за ними А. В. Чорновол випускає працю «Тези для обговорення», а В. М. Чорновол став співавтором статті «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство [103, с. 6].

Наприкінці липня 1965 року Я. Геврич отримав від А. Горської книгу «Україна і українська політика Москви». Через Р. Юськевич мав намір Є. Пронюк розповсюдити книгу «Україна. Сучасне й майбутнє». У мистецьких колах розповсюдилася праця «Україна і українська політика Москви» від Івана Русина її отримала Олександра Громова [98, с. 181].

Вболіваючи за рідну мову Є. Кузнецова займалася розповсюдженням пропагандистських листівок, в яких описувала небезпеку русифікації.

Література самвидаву національного спрямування поширювалася по великих містах України та закордоном. Оскільки, тиражування було досить значним, то розповсюдження цієї літератури згуртувало навколо себе групу активістів. До початку арештів у 1965 роках ці групи не були жорсткими противниками ідеологічного режиму, більшість учасників бажали лише повернення до ідей Леніна.

Новий вектор їх відношення до влади видно по зміні настроїв у працях самвидаву. Так чи інакше, після арештів ці опозиціонери змушені були під тиском влади еволюціонувати до реального розуміння проблем держави, таким чином або мирилися з режимом, в іншому випадку діяли проти влади. Хоча й були ті, що відкрито виступали проти системи.

Ідеал для України Є. Пронюк вбачав у самостійності держави на міжнародній арені. І Гель описуючи процес русифікації, говорив, що

«русифікація зумовлена тією національною політикою, яку проводить радянський уряд у відношенні до українського народу». За його визначенням, складалася тенденція, що у СРСР немає національної визначеності, свободи слова, відсутній «вибір на виборах». Його погляди розділяли В. Чорновол, Є. Кузнецова, В. Мороз [71, с. 34].

З початком ввезення літератури та праць з історії із-за кордону, з другої половини 60-х років розпочався відступ від марксизма-ленінізму який тривав до 80-х років. Такий відступ можна спостерігати у статті «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», наступною виходить стаття «Стан і завдання українського визвольного руху» в якій червоною тезою проходить думка: «Держава в СРСР є державою авторитарної олігархії наймогутніших чиновників з розвинутою тенденцією до переростання у воєнізований і профашистський режим» [65, с. 103].

Основні завдання опозиційного визвольного руху полягають у тому, щоб повністю усупільнити виробництво та працю, установити демократичний лад. Лише на таких умовах має існувати Україна як самостійна держава.

Демократично-революційний шлях – метод боротьби – включив у себе такі засоби як: легальна та нелегальна агітація, пропаганда, організація підпільних груп.

Новим загостренням опозиційного руху можна вважати початок підготовки до арештів у серпні 1965 року, та самі арешти 26 – 28 серпня. Для затримки опозиціонерів були використані матеріали розвідки, доносів та скарги «сусідів».

Час для таких дій уряду був підібраний досить вдало - національно-визвольний рух набув уже чіткої структури, почалися розробки програм до дій. Було заарештовано 25 активних учасників, допитали декілька сотень, як причасних осіб. Допит проводили з використанням погроз та тиску, проводились масштабні обшуки, при яких знаходили твори самвидаву. Незважаючи на те, що не було знайдено доказів антирадянської діяльності, інтерес до затриманих осіб влада почала проявляти, як до нового явища.

Оскільки, в пам'яті ще були свідчення про тортури НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ), то затримані в тій, чи іншій мірі признавали свою провинність: виготовляли, читали, чи розповсюджували самвидав. На різні строки ув'язнення за статтею 62, ч. 1, КК УРСР, були засуджені Я. Геврич, І. Гель, І. Герата, П. Заливаха, М. Гринь, Д. Іващенко, Є. Кузнецова, В. Мороз, А. Шевчук та інші. Хоча всі справи були відверто сфабриковані [25, с. 83].

5 вересня 1965 року на прим'єрі фільму «Тіні забутих предків» режисер Сергій Параджанов та Іван Дзюба назвали прізвища заарештованих, та висловили протест. Цей протест підтримав В. Чорновол та В. Стус, незважаючи на те, що цей протест коштував їм кар'єри, свободи, роботи. Після закінчення судового засідання, арештантів зустрів натовп з квітами та словами підтримки. Як національних героїв [50, с. 2].

З вимогами відкритого пояснення причин арештів в органи ЦК звернулася група як молоді, так і шанованої інтелігенції – С. Параджанов, В. Коротич, П. Майборода, Л. Костенко, І. Драч, О. Антонов. Звернення дорослої інтелігенції свідчила про широке незадоволення в масах. Слідом за вимогою в органи КДБ та до прокурора УРСР було відправлено запит від 78 чоловік, вони критикували судові процеси, і вимагали зробити судові процеси відкритими. Далі група художників відправила запит з проханням переглянути справу П. Заливахи. Зі свого боку, О. Гончар клопотав за те, що відпущені були І. Світличний та І. Дзюба. Через натиск громадськості деякі заарештовані були звільнені.

Політбюро передає інформацію до Москви про арешти 7 вересня 1965 року, акцентуючи увагу на тому, що діяльність затриманих була антирадянською та націоналістично направленою. КДБ подає інформацію, за якою заарештовані були представлені як «завербовані іноземними шпигунами». Влада не зупинилася і почалися репресії, щодо тих громадян, котрі підтримували затриманих [69, с. 221].

Арешти стали національним маркером, котрий продемонстрував українцям та влади, що національно-визвольний рух на Україні функціонує. Саме після арештів опозиційний рух набуває повної політизації. По-перше, арешти відбувалися виключно за статтями політичного спрямування. По-друге, влада та заарештовані знали, що існує програма розвитку руху, існують маси готові сприймати ідеї опозиції. Проявила себе суспільна опозиція до арештів, методів придушення інакодумства. Заарештовані для себе отримали досвід для подальшої боротьби з тоталітарним режимом.

Опозиційний рух дав шанс на зміни і іншим республікам СРСР. У Москві розпочинається правозахисний рух. Влада зі свого боку починає каральні заходи проти інакодумства, хоча до 1972 року влада ще не тиснула на суспільство у тій мірі, щоб придушити опозицію. Рух продовжував розвивати ідеї, а влада намагалася непомітно ліквідувати його.

Наслідком існування опозиційного руху став певний період затишшя, щодо злиття націй в межах СРСР. Після 1965 – 1966 років відбувається розмежування гілками шістдесятництва, дисидентства, та національно-визвольного руху. Для населення ці поняття виступали тотожними. Шістдесятництво – широкий мистецько-громадський рух інтелігенції. Дисидентство ж «послідовна, спрямована, іноді стихійна світоглядність людей, що не погоджується з комуністичною ідеологією [70, с. 115].

Світогляд дисидентів та шістдесятників спонукав до дій більшої сили опору системі. Варто зазначити, що дисидентство явище більш конкретне та національне. Головною ідеєю виступали національні проблеми, а відтак рух виступав ядром національно-визвольного процесу. Рух дисидентства включав у собі шістдесятників. Ті учасники, котрі в 60-х роках перейшли в процес політичного протистояння, ставали учасниками обох рухів одночасно.

«Вище згадані арешти 65-х років учасники опозиційного руху оцінили як відродження терору часів Й. В. Сталіна», – такий висновок у своєму листуванні В. Чорновол [102, с. 94].

Яскравим явищем у житті України стала поява книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». До ЦК КПУ було направлено декілька примірників тексту. Навесні 1966 року твір був перекладений на російські мову, оригінал зберігався лише в офіційних паперах. Через студента зі Словаччини твір потрапив закордон і перекладався різними мовами. Дана праця завдавала значного удару по ідеології, оскільки був поданий аналіз історії України, розглянуто історію ленінізму, надавалися статистичні данні про тотальну русифікацію українського населення [45, с. 198].

Після 1966 року і до 1972 року нових тенденцій у розвитку національного руху не було, хоча він і став абсолютно політизованим. В опозиційному русі широко поширюється самвидав, а його читачі починають формувати неформальні структури руху, починається відкритий протест владі.

У 1965 році під час святкування роковин Т. Г. Шевченка відбулися виступи на захист української самобутності, що організувала молодь, студентство, інтелігенція. У 1966 році у цей день вже зібралося до 150 осіб, а захід перетворився на мітинг. У 1967 році зібралося більше 200 осіб, і незважаючи на підготовку влади, захід знову провели. На цей раз відбулися затримання учасників. Оскільки такий опір влади порушував права демонстрантів, небайдужі зібралися, а це близько 500 осіб, і відправилися до ЦК КПУ з вимогою звільнити затриманих. Влада змушена була відпустити заарештованих.

Цього ж 1967 року молоді опозиціонери відвідали Канів для вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. На цей раз КГБ провело широку роботу: зібрало із вивчення складу групи, зв'язків. В основному прибулі склалися зі студентів, працівників заводів, творчих осіб. В подальшому влада переслідувала їх. Так, А. Лупиніс був відправлений на примусове лікування до психлікарні за читання засуджувального вірша, декількох студентів виключили з університету, інші студенти отримали суворі догани.

Одним з перших засудженим після 1965 року став В. Чорновол, оскільки він відмовився свідчити на процесі у Львові, та за книгу «Правосуддя чи

рецидив терору». За книгу «Лихо з розуму» отримав 3 роки таборів [105, с. 23]. У 1968 році розпочалася кампанія проти праці О. Гончара «Собор», оскільки були висвітлені матеріальні, та духовні аспекти автора. Це й не дивно, оскільки це стало своєрідною помстою О. Гончару за відмову у розборі книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». О. Гончара усунули з посади голови СПУ, після чого посилили тиск на І. Дзюбу, в подальшому змусили останнього відмовитися від авторства своєї роботи та від націоналістичних ідей.

Відбулося декілька спроб заборонити роботу хати-музея І. Гончара, в якій проводилися виставки народного мистецтва. У грудні 1968 року на літературному вечорі у Ніжинському педагогічному інституті була озвучена критика двомовності, що стало проявом національно-визвольного опору. У серпні цього ж року відзначалася річниця смерті В. Самійленка. Проявом протесту залишився похорон Алли Горської. Самвидав висвітлював всі обставини її смерті, хід похорон. Після цього, у 1969 році, на судовий процес проти В. Мороза прибули учасники опозиційного руху [12, с. 358].

У травні 1967 року був засуджений Богдан Ребрик, учитель із Івано-Франківська, за проукраїнські позиції та захист української мови.

1 травня 1967 року студент Юрій Москаленко, та робітник Віктор Кукса, у Києві підняли жовто-блакитного прапора з надписом: «Ще не вмерла Україна, ще її не вбито». У цей же час Степан Ткач в Івано-Франківську підняв прапора. За цей вчинок молоді люди були засуджені.

Навесні 1968 року у Києві були розповсюджені листівки з закликами «до всіх громадян Києва», щодо заборони відзначання 22 травня. У 1968 році Петро Рубан з Чернігова був засуджений за націоналізм.

Вище вказані політичні процеси до 1968 року викликали обурення у громадськості. Активісти направили до вищих органів держави звернення із засудженням арештів, судів, позначаючи цей процес як повернення до «сталінізму». У другій половині 1968 року Іван Сокільський та М. Скорик розіслали листівки «Лист творчої молоді Дніпропетровська». Основоположною

думкою послання стало засудження гоніння роману «Собор». Всіх причетних до розповсюдження цього послання було засуджено [14, с. 155].

Існування підпільних груп – доказ організації руху, що постійно нагадував про себе. На жаль, залишилось мало відомостей про співпрацю підпільних груп початку та середини 60-х років та національним рухом.

Український самвидав з середини 60-х сам по собі може претендувати на течію суспільно-політичної думки та художнього слова. На нашу думку, саме в цей період розвивається українська думка та свобода слова. Список літератури самвидаву на 1973 нараховував десяток розділів: поезія, проза, критика, політичні документи, справи політичних в'язнів.

Найвідомішими творами самвидаву були роботи І. Дзюби, стаття В. Чорновола «Що і як обстоює Богдан Стенчук», праці В. Мороза, твори Є. Сверстюка [104, с. 13].

Відразу після виходу статті І. Дзюби, ЦК КПУ провели масштабну роботу по протидії націоналістичних проявів. Так, у 1969 році відділ пропаганди випускає книгу «Що і як обстоює І. Дзюба», автором виступає Б. Стенчук, якого не існувало взагалі. Саме у відповідь на цю пропаганду В. Чорновол випускає свою роботу.

Етичні засади українства описувалися у статтях Є. Сверстюка «На свято жінки», «Котляревський сміється», «Собор у риштованні». У останній статті перекликалися мотиви та ідеї твору О. Гончара «Собор» [91, с. 2].

Розвиток та поширення самвидаву в Україні, мітинги, виступи проти влади вимагали чіткої організації. Виникали диспути на тему утворення певної підпільної української організації. Хоча, І. Світличний не радив створювати чітку організацію, оскільки це призвело б до арештів її членів. Він порадив не надавати руху чіткої організованості.

Серед літератури самвидаву великий вплив на народну думку мали твори В. Стуса, Л. Костенко, М. Холодного. Поширення самвидаву вже було направлено на закордонного читача. До передачі самвидаву за кордон були причетні Зіновій Франко та Зіновій Антонюк.

З настанням 1970-х років національний рух зазнає випробувань, оскільки гасне, затравлене офіційною владою українське національне відродження. Починається етап жорстких репресій. Розповсюдження творів самвидаву набуло загрозливих масштабів для влади, і у відповідь на це ЦК КПРС 28 червня 1971 року випускає постанову «Про заходи по протидії нелегальному рухові розповсюдження антирадянських та інших політико-шкідливих матеріалів». Влада прийняла план протидії.

Вже 12 – 13 січня 1972 року відбувається хвиля арештів національно-свідомої інтелігенції. У цей час у владі посилює свої позиції Л. Брежнєв. Для того, аби позбавитися П. Шелеста в Україні, була розгорнута компанія по викриттю націоналістів. Діям опозиційного руху надавалось величезного значення, справи розглядалися колегією слідчих по Львовській, Полтавській, Житомирській, Сумській обл. [85, с. 521].

Для компрометації учасників руху поширювалася думка про співпрацю опозиціонерів із іноземними шпигунами. Для цього використали студента Ярослава Добоша, котрий прибув до України як турист. Справа тривала досить довго, усі рішення по праві приймалися у Генпрокуратурі СРСР. Але звинуватити його у зв'язках з дисидентами, чи іноземному шпигунстві не вдалося, оскільки не було доказів. Влада не зупинилася і арештованому інкримінували ст. 62 – агітація та пропаганда [92, с. 159].

Прямі арешти учасників опозиційного руху супроводжувалися посиленням ідеологічної нетерпимості описаної нами у вище згаданій постанові, а у УРСР 31 липня 1972 року прийнята постанова «Про дальше вдосконалення спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР (Академія наук УРСР)», на підставі неї почалися звільнення у наукових установах. Прикладом фальсифікації справи вчителя О. Сергієнка, якому інкримінувалося розповсюдження антирадянської політики. Влада тиснула на заарештованих, тому деякі з них вимушені були покаятись, та признати хибність своїх думок.

Арешти та судові справи тривали увесь наступний 1973 рік. 29 лютого був заарештований лікар у Херсонській обл., у червні арештували викладача в Умані, 21 червня арештовано двох інженерів. За період цих арештів, було засуджено 89 осіб, з них 41 людина з Києва та Львова. Було проведено масштабні обшуки, та примушено сотні людей свідчити проти затриманих, відбувалися переслідування родин та друзів учасників [74, с. 407].

На початку 1970-х років національний рух перейшов на стадію утворення передумов до складання елементів громадянського суспільства. З огляду на досвід інших країн, в Україні за наявних національних та соціальних конфліктів система розвивалася б у русі європейських держав.

Найвідомішою підпільною групою стала група «Український національно-визвольний фронт» (УНВФ) – виник у м. Самборі. Рух складався з друзів-студентів, ще зі шкільної лави у 9 класі вони слухали передачі закордонних радіохвиль, коментували події які описували, та співставляли з життям у СРСР.

Серед друзів виділявся Зорян Попадюк, що виступав лідером. Так, під час переправленні війська Радянського Союзу до Чехословаччини, він написав 7 листівок із осудом вторгнення військ Варшавського договору до Чехословаччини. В цьому зверненні говорилося, що введення військ – це встановлення окупаційного режиму: «Осудіть збройну інтервенцію. Протест!» [73, с. 58].

У цей же час, у Празі студент Ян Палах вчинив акт самоспалення на знак протесту. З. Попадюк створив листівку, яка описувала ці події та закликала до роздумів, та розповсюдив серед друзів.

Перед початком навчання найближчі друзі зібралися в будинку З. Попадюка, що виступав ще й осередком самвидаву, були присутні: Є. Сеньків, Д. Петрина, О. Богуш, І. Ковальчук. Молоді люди обговорювали події на політичній та культурній арені України. З. Попадюк описав події арештів та переслідувань родин, основною тезою зібрання виступило питання про те, як допомогти опозиційному рухові. На думку З. Попадюка, українська еміграція не проводить жодних дій, а провідники думок ОУН не змінювали

тактики боротьби вже з часів німецької окупації, і бездіяльність лише шкодить. Такі думки, про еміграцію прямо були ідентичними з поглядами шістдесятників [66, с. 138].

На цьому обговоренні З. Попадюк надав своє бачення майбутнього України, як самостійної держави, без «залізного занавісу». Методом боротьби він хотів обрати роз'яснення серед населення про методи русифікації, уцімлення прав українців, готувалися проводити агітаційну роботи серед населення в усній та письмовій формі. Штаб своєї організації «Український національно-визвольний фронт» вирішено було утворити на території будинку лідера руху, започаткували грошовий фонд із внеском в 5 карбованців.

Оскільки більшість учасників навчалися у Львові, було прийнято рішення збиратися раз на два тижні. Однак, з часом зустрічей було все менше. Першою політичною справою учасників УНВФ стало встановлення, в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1971 року З. Попадюк, Є. Сеньків та Г. Погорелов, таблички на цвинтарі «Жертвам НКВД. Тут поховано понад 900 українців, замучених у 1939 – 1941 роках» [64, с. 11].

З метою ознайомлення з самвидавом З. Попадюк з Я. Микитко передруковують збірники В. Мороза. Вони виготовили 10 примірників книги у грудні 1971 року. Згодом, цей матеріал вони використовують для створення журналу.

Під час арештів у 1972 році на квартирі, де жив З. Попадюк був влаштований обшук. За суперечки з КДБ, він був виключений з університету. Арешти і малоефективність спонукали до перегляду діяльності колективу.

Арешти були сприйняті як кінець руху шістдесятництва. Однак, молодь прагнула продовжувати боротьбу. За словами З. Попадюка – «Україні потрібні чорнороби», відтак влітку 1972 року він придбав друкарську машинку та почав друкувати листівки про зв'язок долі України з долею Чехословаччини [63, с. 12].

З. Попадюк разом з І. Вовком розклеювали ці листівки у місті Стрий та на Івано-Франківщині в ніч з 21 серпня 1972 року. В цей час вони мали бути

розповсюдженні у Чернівцях та Коломиї, але студенти побоюлися їх розповсюдити. На початку арештів 1972 року у лідера руху виникає ідея видання підпільного журналу. Значну роботу по випуску журналу провів Г. Хвостенко, родом із Сумщини. Під час підготовки до друку у Г. Хвостенка з'явилася можливість розширити аудиторію читачів, тому що він познайомився зі студентом історичного факультету ЛДУ І. Худим, оскільки на факультеті була група молодих людей, котрі вивчали історію України за першоджерелами. До складу цієї нелегальної групи на факультеті входили – І. Сварник, І. Кожан, Р. Козовик, С. Слука, І. Худий, Л. Філонов, М. Долинська. Після низки засідань вони увійшли до нелегальної групи «Поступ», що намагався створити Г. Хвостенко [62, с. 118].

На початку грудня 1972 року З. Попадюк надрукував уже 5 примірників часопису, який передавався для ознайомлення між учасниками та знайомими. У першому випуску журналу «Поступ» за листопад-грудень у 1972 році. Вся позиція групи була викликана у статті «Наші засади» були підписані псевдонімом М. Сьогодні (Г. Хвостенко). В статті не заперечувався соціалізм, але уточнювалося, що могутність системи – це могутність всього Союзу. Автор впевнений, що рух до свободи народів не знищити ніякими репресіями: «настане час, коли тюрма народів навек впаде».

Наступна стаття М. Сьогодні мала назву «Коріння і квіти російського шовінізму», в якій автор намагався показати витoki шовінізму у великодержавній політиці. Великодержавні ідеї переходили з верхів до низів, в народ М. Сьогодні зробив спробу проаналізувати ставлення опозиційних чи революційних до царського уряду кіл національного питання [2, с. 109].

Називаючи СРСР у попередній статті гегемоном у світові політиці М. Сьогодні, вказував що США та Китай менш за все рахуються з інтересами націй, що перебувають у залежності від них.

Ще один момент у поглядах М. Сьогодні на суспільну теорію Леніна, він цитував його висловлювання у статтях. Помітну роль відіграє праця

І. Дзюби – «Інтернаціоналізм чи русифікація», але Г. Хвостенко в нелегальному виданні виданні почав критикувати і погляди Леніна.

Далі в «Пошуку» надрукували вірш «Фрідріх Енгельс», в якому зміст позначився висловом «діалектика марксизму». Також у випуску опублікована робота П. Ятагана (це інший псевдонім Г. Хвостенка), під назвою «Обриси справжнього Грабовського». Стаття демонструє як фальсифікується образ українського поета та патріота [3, 58].

Ще одна сторінка була виділена під «Хроніку репресій». Наступною статтею стала «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз». Автор статті І. Гель, у роботі подав запис його промови на суді, а замість останнього слова-його вірш.

Під час поїздок на заробітки З. Попадюк намагався знайти людей, що чинили б опір системі. На початку березня 1973 року відбувалися розмови про те, аби поширити листівки на захист кримських татар. Планувалося поширення листівок по Криму, але голосною справою УНВФ стало розклеювання протестних листівок у Шевченківські дні. Ініціатором акції виступав З. Попадюк та Г. Хвостенко. Надія Степуха переписала повністю текст листівки, оскільки не схвалювала нелегальну діяльність Хвостенка. 23 березня листівки були надруковані та доставлені Н. Степулі до Самбора. 24 березня листівки розподілили між людьми [20, с. 8].

За фактами діяльності УНВФ було відкрито кримінальні справи. Під слідством залишилося двоє – З. Попадюк та Я. Микитко. Г. Хвостенка не було засуджено взагалі. Слідство зацікавилось Я. Микитко, оскільки був стриманий та обережний. За поданням КДБ від 27 червня 1973 року з Львівського університету було виключено 15 осіб. Найбільше покарання отримали З. Попадюк та Я. Микитко [23, с. 359].

Підпільною організацією на Галичині була «Спілка української молоді Галичини». Заснована була у січні-лютому 1972 року друзями з с. Печеніжин. Ініціатором виступив Д. Гриньків. На формування його поглядів вплинула діяльність родини Решко-членів ОУН.. Вони розповсюджували інформацію про

В. Чорновола та В. Мороза. На зібранні у травні 1972 року були розповсюджені обов'язки- збір інформації про минуле ОУН-УПА, про його підпілля, пошуки літератури, записок повстанців, але чіткої програми дій не було створено.

«Спілка української молоді Галичини» була традиційно близька до груп перехідного етапу, до ОУН. Вона охопила не більше 10 чоловік, і стала групою радше намірів, чим дій. Існування цієї групи показує стан та судження молоді, суспільної думки в Галичині [28, с. 9].

У цей час існувала група молоді з с. Розсохач Тернопільської області, що виникла у листопаді 1972 року. До неї входило 9 осіб, під керівництвом В. Мармуса. Члени групи прагнули розширити ряди та дістати зброю. На меті було здобуття незалежності. 5 листопада 1972 року вони зірвали два державних прапори УРСР, а 21 січня 1973 року поширили 19 листівок, та вивісили 4 національні прапори. За такі дії їх було засуджено до таборів.

Напівлегальна група «Гомін» взагалі нічим себе не проявила, була утворена 1974 році в Івано-Франківській області М. Слободяном.

У середині 70-х років на Івано-Франківщині існувала підпільна група «Український національний фронт», метою стало ведення пропагандистської роботи та розповсюдження самвидаву [32, с. 432].

У м. Кременці Тернопільської області також було групування молоді із націоналістичними гаслами. Взагалі, подальша поява підпільних груп мала стихійний характер, безперервність руху, та водночас невдоволення існуючою легальною формою, що було підсилене арештами 70-х років.

Опозиційний рух у цих умовах пройшов три етапи – від виявлення невдоволених окремих осіб, до складання окремих політичних програм, і як наслідок – до згуртування тих, хто згодний з ідеями та мотивами опозиції. Саме на третій стадії влада спробувала зупинити рух, але у 1966 році цим самим опозиційний рух сформувався як політичний і поширився по республіці [39, с. 152].

2.2. Опозиційні рухи на Сумщині

Новий етап у розвитку Радянського Союзу розпочався вже з 5 березня 1953 року, тобто після смерті Сталіна Й. В. На хвилі ліберальних ідей у політиці того часу починає укріплюватися вплив Микити Хрущова. Свою направленість на новий курс СРСР він підтвердив на XX з'їзді КПСС, цей період в подальшому отримає назву «Хрущовська відлига» [4, с. 78].

Саме у цей час починає зароджуватися дисидентство. Виникнення цього руху пов'язують з новим переосмисленням проблем на політичній, економічній, соціальной та духовній арені. Натомість, появу опозиційного руху радянська влада починає пояснювати впливом іноземних держав та їх ідей, на «бунтуючі» кола [5, с. 285].

Процес десталінізації мав вибірковий характер з непередбачуваними наслідками для учасників. Так, при оговоренні промови Хрущова на XX з'їзді КПСС «Про культ особи та його наслідки» на Шосткинському військовому заводі було запропоновано вшанувати пам'ять репресованих людей органами КГБ, було повідомлено, що діяльність КГБ заборонено критикувати.

Підвалинами до інакодумства став перехід від «сталінського комунізму», як неправильного, до правильних ідей Леніна. Першим таким випадком стає створення групи, з 11 осіб у м. Ромни у 1962 році, під гаслами суворого виконання КПСС заповітів Леніна [37]. Ця група, за основу поклала вивчення першоджерел, тобто робіт Леніна, а офіційну владу звинуватили в нівелюванні їх ідей. Зі свого боку влада звинуватила засновника групи М. Сніжка, в критиці комуністичної влади, перекручуванні поняття комунізм.

Сама радянська влада дала поштовх до критики системи та ідеології. Оскільки, обрання кандидатів на виборах стає повністю фіктивним процесом, формою протесту такій процедурі стає псування бюлетенів, шляхом написів на них. Так, житель міста Суми Микола Ткаченко отримав звинувачення, що ніби «у березні місяці 1957 року здійснив антирадянський напис на виборчому бюлетені на виборах до місцевих Рад депутатів трудящих» [6].

Георгія Тельбізу з міста Охтирка, звинуватили в тому, що під час виборчого процесу до Верховної Ради СРСР 18 березня 1962 р. він робив надписи неправдивого характеру на виданих зробив написи, нібито брехливого змісту, на двох виборчих бюлетенях. В місті Суми після виборі 3 березня 1957 р. починають розповсюджуватися брошури із закликами не брати участь у голосуваннях у подальшому [63, с. 12].

Умови «залізного занавісу» відіграли важливу роль у появі національно-визвольних ідей. Після Радянсько – Німецької війни, люди які перебували за межами СРСР почали розповсюджувати інформацію про побут, уклад життя, культуру західних держав, що підривала загальну ідеологію. Так, житель Сум Іван Крохмаль у 1964 р. отримав 7 років ув'язнення лише через те, що «оббріхував радянський лад, Комуністичну партію, Советську владу, одночасно вихваляючи життя за кордоном, що в Західній Німеччині, Америці безробітні краще живуть, ніж робітники Советського Союзу» [7].

Розпочинається масове поширення листівок, частіше за все написаних від простого народу. Такою агіткою до дій стала, наприклад, агітаційна листівка , що була розміщена на паркані, її закріпив сторож Хотінської МТС, Семен Барсук 5 березня 1956 року: «Америка пишет, что Московская банда и Компартия есть самый злейший враг всего народа. Америка пишет грустно видеть нам колхозы кукурудзу и колхозные поля, а еще грусней Московскую банду и Компартию точно оскудела гнетом вся руская страна. Смело сомкнем ряды американского народа атом разобе гнет вражды да здраствует царская свобода» [8]. Показовим є те, що автор взяв псевдонім «Хрущов».

Так, у період з 8 по 9 грудня 1963 року у Конотопі з'являється заклик від набито «Союзу вільних демократів» з висловлюванням, що влада не веде народ до комунізму. Автором її став Федір Григоров, який використав назву неіснуючої організації [9].

Через інформаційну блокаду люди починають звертати увагу на радіостанції зарубіжних країн, через які російська націоналістична партія Народно-Трудовий Союз (НТС) починає розповсюджувати заклики підтримати

її. У 1962 році у місті Охтирка було розповсюджено близько 30 послань із пропагандою НТС. Цим займався місцевий робітник та житель Георгій Тельбіз [10].

Поштовхом до критики владної системи стає підвищення цін на продукти, недостача хліба та інших побутових товарів на період 1960-х років. Від так, на Сумському насосному заводі у 1962 році почали з'являтися критичні вислови, щодо підвищення закупівельних цін на продукти тваринництва. З підвищенням цін також було збільшено виробничі норми, що відразу викликало обурення на Суперфосфатному заводі [33].

Для простого населення уособленням влади, а відтак і їх бід, стає Микита Хрущов. В суспільстві починають лунати заклики до його вбивства, наприклад, 8 грудня 1963 року Михайло Сизоненко, закликав знищити Хрущова [34].

З початком 1960-х років зазнає значних утисків українська мова та культура, на провідне місце виходить російська. Така позиція здійняла хвилю супротиву в усіх верствах населення України. Архів містить інформацію, що у 1956 році В. Калиниченка звинуватили у розповсюдженні українських націоналістичних листівок [35].

Початком опозиційного руху слугувало морально-етичне відділення від радянської ідеології. На противагу доби «сталінізма» прийшла відкрита конфронтація ідей та почуттів проти засилля влади.

Під час правління Леоніда Брежнєва народні маси вже не сприйняли відродження комуністичних ідей часів Й. В. Сталіна, оскільки це був наступ на свободу творчості. Опозиційний рух пройшов шлях розвитку від «шістдесятництва», до дисидентства, з витокami в подальшому до правозахисного руху, серед якого можна виділити Петра Рубана із міста Конотоп, який у 1985 р. досягнув членства в Українській Гельсінській групі. До дисидентства Сумської області відносилися верстви різних професій, наприклад, педагоги (А. Семенюта, Андрійчук), науковці (М. Осадчий, Д. Кулиняк).

Під час XXII з'їзду КПСС було узгоджено нову програму Комуністичної партії, яка заклала тотальну русифікацію в усіх напрямках, що викликала супротив у патріотів України. З цього часу починається знищення національної приналежності держав у складі СРСР, натомість насаджувалася єдина російська мова та культура.

Для інтелігенції основним завданням стало збереження української культури, підтримка національної свідомості, розповсюдження національної ідеї. Протидія такому інакодумству почалася з критики праці Миколи Данька «Червоне соло», під час засідання пленума Сумського обкому КПУ у липні 1967 р.: «тов. Данько в своих стихах плачет о старых хатах с узкими окнами, соломенной кровлей и старыми заборами, целует женщин и совсем не замечает чудесных преобразований в жизни, быте, труде, культуре советских людей, осуществленных за годы советской власти» [36].

Дисидентський рух займався створенням та розповсюдженням текстів «самвидаву». Основним твором самвидаву стала книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Читання цієї праці у Сумах проходило в будинку Олександра Кубатки [18, с. 43]. Після того, як Івана Дзюбу було заарештовано, відомий перекладач з міста Кролевець, Микола Лукаш у 1972 році, запропонував радянській владі ув'язнити його замість автора. Микола Лукаш направив владі звернення такого характеру: «В зв'язку з тим, що я, нижчепідписаний, цілком поділяю погляди літератора Дзюби І. М. на певне офіційне у нас неіснуюче питання, за яке, наскільки мені відомо, його засудив нещодавно один із нарсудів м. Києва, та беручи до уваги:

- стан здоров'я засудженого;
- ту обставину, що в даний період (кінця якого ми з Вами не можемо передбачити бодай наближено) для мене особисто перебування на будь-якому режимі видається майже рівноправним і через те більш менш байдужим, – прошу ласкаво дозволити мені відбути замість вищеназваного Дзюби І. М. визначене йому судом покарання» [57, с. 198].

У 1966-му письменник, уродженця міста Ромни, Борис Антоненко-Давидович, підтримав своїм підписом звернення до прокурора УРСР Ф. Глуха та голови КГБ України В. Нікітченка, з висловлюванням великого занепокоєння, щодо судових справ проти української інтелігенції.

У період з 17 по 18 листопада 1970 р. Б. Антоненка-Давидовича викликали для дачі показів до Івано-Франківська у судовому засіданні над справою дисидентського діяча Валентина Мороза, але свідчити автор не бажав, пояснивши, тим що «з огляду на цілковиту незаконність закритого суду ніяких показів давати не буде [42, с. 31]. Однак, В. Мороза все ж судили на закритому слухання, призначивши 6 років тюрми. В. Мороз, І. Дзюба, В. Чорновол відправили прокурору УРСР Глуху та міністру юстиції УРСР Зайчуку ноту протесту.

Характерною особливістю сумських дисидентів виступали зв'язки із Західною Україною. Одні представники (Микола Данько, Григорій Хвостенко) навчалися в західноукраїнських університетах, інші – працювали там (Григорій Нудьга, Михайло Осадчий). Опозиційні настрої на Сумщині формували спогади про боротьбу ОУН-УПА.

Опозиційний рух поділився на дві основні ідейні тенденції. До першої відноситься націонал-комунізм, який вперше був прописаний у праці І.Дзюби, до другої тенденції можна віднести прояви націоналізму у працях «самвидаву», на основі праць В. Мороза.

У роботах уродженців Сумської області, дисидентські мотиви проявилися у Григорія Хвостенка, та Зоряна Попадюка, що займалися випуском забороненого журналу «Поступ» (1973), де надрукували статтю «Наші засади». В даній статті розглядаються підвалини формування української державності, але в межах соціалістичної моделі «ми дамо користі соціалістичній системі набагато більше шляхом своєї державності, аніж шляхом своєї нівеляції (через асимілювання)» [85, с. 194].

Сама ідея інакодумства, підлягала під 54 статтю Кримінального кодексу України (1927), вже після прийняття Кримінального кодексу (1960) під статтю

62-пропаганда та агітація, зі строком покарання до 7 років, або ж заслання до 5 років.

З 1966 року відбуваються певні пом'якшення – додається стаття 187 – розповсюдження вигадок, що підривають державний устрій, санкція статті передбачає до трьох років позбавлення ролі, виправні роботи або штраф. За підрахунками, протягом 1960 – 1985 років було засуджено близько 20 осіб [62, с. 20].

Розквіт політичних репресій припадає на період з 1957 по 1958 роки, тобто на початок правління М.Хрущова, оскільки після XX з'їзді КПСС починаються правові негаразди з викриттям культу особи Сталіна, усунення від влади керівництва сталінської епохи (В. Молотова, Г. Маленкова).

Проявом «хрущовських репресій» над звичайними людьми стала справа над вчителькою Надією Хоменко. У матеріалах справи, вказується, що вчителька була засуджена за розповсюдження листівок із західних країн, та антирадянські розмови в колективі. Вчителька була засуджена до 3-х років ув'язнення. Лише з часом справа була закрита за відсутністю складу злочину. У цей час з'являється новий вид покарання – утримання у психіатричній лікарні. Цей метод широко застосовувала влада, пояснюючи тим, що люди які не підтримують ідеологію держави – психічно хворі. На такі перевірки були відправлені наші земляки: В. Калиниченко, І. Кащенко, В. Манівський, М. Сизоненко, М. Онацький, Г. Фельдман [58, с. 276].

На території Сумщини у період кінця 50-х і до середини 80-х років було проведено масу профілактичних методів для майбутніх дисидентів.

Сама думка, про те, що за опозиційні настрої вже не відправляють до в'язниці, а лише проводять профілактичні бесіди, додавала сміливості населенню. Так, студентка Сумського педінституту Тамара Шамрай в 1968 р., під час особистої бесіди, розповіла одногрупниці (що була співробітником КГБ): «я немного напугана, но наше КГБ действует воспитательными методами, так что нужно быть просто более осмотрительными...» [38].

Почала проводитися «зачистка» інакодумців з відповідальних посад, під різними приводами звільняли національно свідомих викладачів, керівників, почався натиск на ЗМІ. Така ситуація склалася із завідувачем кафедри української літератури Сумського державного педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка Юрієм Ступакою. Його відправили на примусову пенсію, не даючи можливості захистити докторську дисертацію, та стати професором.

З початком періоду «перестройки» у 1987 р. дисиденти, що були позбавлені волі, надсилали до Верховної Ради ССРСР запити про помилування, після чого їх починають звільняти. Так, дисидент з Конотопу Григорій Фельдман був звільнений із в'язниці саме за таким запитом.

З іншого боку, прохання про помилування саме по собі означало, що в'язень визнає вину. Незважаючи, на таку можливість залишилися ті, хто не надсилав прохання про помилування, і вже на наступний рік вони були звільнені без будь-яких умов. До таких дисидентів відноситься Петро Рубан, також житель Конотопа [65, с. 110].

Вже в кінці 80-х років починають роботу перші неформальні організації на території Сумщини.

Отже, прояв інакодумства, та як наслідок – дисидентства, засвідчив, що радянські ідеї комунізму були завідомо руйнівними, та трималися лише на органах залякування.

Рух опору стає основною підвалиною в будівництві незалежної Української держави. Не дивлячись на дещо провінційний характер на Сумщині він став широко розповсюдженим та дієвим проти засилля радянської влади, та тривав увесь постсталінський період.

РОЗДІЛ 3.

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ 1960 – 1970-х РОКІВ

У наш час Україна знаходить на шляху відстоювання власних інтересів, своєї незалежності, а тому має пам'ятати тих, хто поклав своє життя, свободу та кар'єру на вівтар незалежності. У цьому контексті варто згадати ім'я Василя Стуса, як одного з найяскравіших представників опозиційного руху, оскільки активна життєва та правозахисна позиція, сміливість поетичних думок стали небезпечними для тоталітарної влади, яка методом терору намагалася подавити національно-визвольні ідеї [94, с. 13].

Для українського опозиційного руху В. Стус став символом відновлення боротьби за незалежність, та поборником національної ідеї, хоча у сучасній історіографії йому належить роль поета, критика, перекладача. Сама його роль у національно-визвольному русі тісно переплетена з діяльністю дисидентів. Взагалі, широко досліджувати його діяльність у цьому напрямку почали лише з отриманням незалежності України.

З початком вивчення проблеми діяльності інтелігенції на території СРСР, В. Баран у своїй праці робить короткий опис біографії В. Стуса, зокрема, згадає виступ поета на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні незабутих предків». Сам Василь Стус згадає свій виступ у записці до керівництва Інституту літератури, такими словами: «В суботу, 4 вересня, під час виступу автора фільму «Тіні забутих предків» та його учасників і потім після виступу І. Дзюби, який не зміг сказати про групу арештів (його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують), я виступив так самою. Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилася під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені вигуки: «Це провокація», «Це брехня», «Тут не

місце...». І тоді я не зміг стерпіти». Саме ця відповідь вважається початком його тернистого шляху [41, с. 675].

Початок процесу десталіназації підійняв хвилю опозиційних настроїв у суспільстві. На думку Є. Сверстюка «на тлі поверхово-кон'юнктурної публіцистики тих років Стус височів, як скеля, непідвладна змінним вітрам» [43, с. 18].

Зі свого боку К. Москалець постать В. Стуса описав так: «він створив себе в умовах цілковито заблокованої національної культури, підданої тотальному тиску комуністичної держави та ідеології – і створив себе як людину взірцево вільну, нікому, окрім, вищих моральних цінностей та справедливості, не підвладну, як творця, відкритого до найсучасніших мистецьких течій, як мислителя, думки якого не могли стримати ні кордони, ні тюремні замки» [51, с. 65].

Народився поет 6 січня 1938 року на Вінничині, навчався в Донецькому педагогічному інституті, з часом працював учителем на Кіровоградщині, а восени 1963 року вступає до аспірантури. Тобто, особистість опозиціонера формувалася під час навчання в педагогічному інституті.

Не дивлячись на зміни у суспільному та політичному житті, початкові ліберальні настрої різко змінилися на жорсткі репресії проти опозиціонерів. Незадовго, до прем'єри фільму С. Параджанова пройшла перша хвиля арештів, під час яких заарештували О. Заливаха, І. Світличний і т. д.

Вже у вересні 1965 року В. Стус виступає з промовою у кінотеатрі «Україна» з приводу арештів інтелігенції. Свою стійку позицію він пояснив тим, що це не протест проти влади, а протест проти «повернення в епоху Сталіна».

У 1970 році, в Брюсселі, світ побачила його книга «Зимові дерева». У цьому році трагічно загинула А. Горська, у її смерті В. Стус звинуватив владу. Радянська інтелігенція направила до КП лист «139 діячів науки, літератури і мистецтва [26, с. 284].

Поет став одним з тих, хто долучився до захисту праці О. Гончара «Собор», та відправив до влади лист-протест проти наступу на інтелігенцію та митців. Дисидент активно направляв до Спілки письменників листи на захист В. Чорновола, направив звернення, щодо статті О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти», до журналу «Вітчизна» критику проти наступу на І. Дзюбу у 1969 році [105, с. 44].

У 1970 році направив звернення до Верховної Ради України із засудом обмеження слова, порушень прав людини. Влада відразу відреагувала, і 1 січні 1972 року В. Стуса заарештували за антирадянську пропаганду. Митець отримав 5 років колонії. Справа розглядалася на закритому судовому засіданні, слідча комісія постановила, що перебуваючи у місті Київ заарештований Стус через свої антидержавні переконання був невдоволений існуючим державним та ідеологічним ладом.

Слідчі наголошували, що в період 1963 – 1972 років В. Стус зберігав 14 антирадянських віршів, а у 1965 – 197-х роках написав 10 документів наклепницького характеру. Зі слів слідчих, автор зводив наклеп на демократію та недоторканість особи, намагався переконати суспільство, що розвинути комунізм на території Радянського Союзу майже неможливо.

У зв'язку з «щирим каяттям» для В. Стуса обрали жорстку форму покарання: «Оскільки Стус вчинив особливо небезпечний державний злочин, за що судиться вперше, в силу ст. 25 КК УРСР він має відбувати покарання суворого режиму» [106, с. 328]. Звісно, жодної вини В. Стус не признав, та наполягав, що його діяльність не була антирадянською та пропагандою.

До Києва автор зміг повернутися лише влітку 1979 року, де він вступає до Української гельсінської групи «за мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставити до загину». Та через діяльність в роботі Української гельсінської групи він був заарештований вдруге 1980 році. Під час судового розгляду В. Стус вигукнув до суддів, слідчих та свого адвоката: «Кати! Ви мені і останнього слова не дали сказати!» [100, с. 455].

Цього разу суд засудив В. Стуса до 10 років таборів та 5 років заслання, розуміючи своє становище автор повідомив своїй дружині, що цього ув'язнення не переживе. Умови у таборі були найжорсткішими. Василь Стус доклав максимум зусиль для того аби передати збірку записок «З табірної зошити», вона була номінована на отримання Нобелівської премії 1985. Стус отримав телеграму про номінацію, але з трагічною поміткою: «Мертвим премію не присуджують» [11, с. 487]. Вноч з 3 по 4 вересня 1985 року Василь Стус загинув, не доживши до незалежності України лише 6 років.

В українській культурі важливе місце займає постать Алли Горської, оскільки саме вона займалася розвитком модерної сторони мистецтва, була у постійному пошуку нових рішень у мистецтві не зважаючи на засилля тоталітарної системи.

Внутрішня ситуація яка склалася на початку 1960 років, хвиля опозиційного руху дозволила художниці з російськомовного кола А. Горської захищати те, що їй лежало душі - українську національну ідею.

Шлях А. Горської у русі шістдесятництва був складний та доволі тернистий, і нажаль трагічно закінчився для художниці. Алла Горська стала прикладом яскравої особистості у сірих кольорах радянської ідеології - її особистісні орієнтири появлялися у творчості, поведінці, стилі одягу.

На думку Р. Корогодського, Алла Горська займала одну із основних позицій у шістдесятництві, її ідейні колеги називали її «душою опозиційного руху» [60, с. 233].

Художниця Алла Горська народилася 18 вересня 1929 року у Ялті, у родині радянського організатора кінематографа, пережила разом із матір'ю блокаду Ленінграда. Навчалася у Київській художній школи ім. Т. Г. Шевченка, потім вступила до факультету живопису Київського художнього інституту. Особисте життя пов'язала з майбутнім дисидентом Віктором Зарецьким, з ким прожила до самої смерті.

Зв'язок із дисидентством розпочався коли на квартирі молодого подружжя по вулиці Репіна, та у творчій майстерні на вулиці Філатова, почали

збиратися митці, художники та поети- більшість з яких у майбутньому будуть представляти опозицію.

Початок мистецької кар'єри був досить успішний. Зі студентських років вона покорила своєю майстерністю СРСР, широко приймала участь у виставках, приймала участь у Третій Всесоюзній виставці дипломів художніх вузів, де представила роботу «Санкомісія». Вже у 1957 році приймала участь у виставці творів молодих художників, що був приурочений до VI Всесоюзного фестивалю молоді й студентів. Далі у 1960 році була республіканська виставка, на ній Алла Горська представила картину, на якій був зображений П. Польщиків та його бригада, що працювали на шахті «Північна-2» [27, с. 36].

Алла Горська стала автором низки широко відомих та знаменитих робіт:

- у 1960 році створений «Автопортрет з сином», у цьому ж році побачила світ картина «Портрет батька»;
- також у 1960 році створена картина «Абетка»;
- період з 1962-по 1963 рік вона працювала над картиною «Біля річки»;
- у 1963 році створила «Портрет В. Симоненка» [24, с. 33].

Алла Горська сліпо не дотримувалася тогочасних тенденцій звеличення партії, опису «світлого шляху до соціалізму», «трудових подвигів партії», художниця у своїй творчості більше демонструвала повагу до людей робітничих професій, описувала повсякденне життя народу. У період активної співпраці з шістдесятництвом вона демонструвала зразок громадянського та мистецького визначення. У цей час вона створює портрети людей, які на її думку змінять історію: О. Довженка, Б. Антоненка-Давидовича, І. Світличного, В. Симоненка, Є. Сверстюка. Художниця співпрацювала з Ліною Костенко під час роботи над ескізом до книжки «Зоряний інтеграл».

С. Білокінь згадувала А. Горську як людину яка ніколи не зупиняється, говорила про неї, що спокій та вона були несумісними речами, вона вважала,

що спокій для неї схожий на смерть, це відносилось як до власного життя так і до творчості [22, с. 48].

Аналізуючи мистецтво, з філософської точки зору, А. Горська пояснювала, що колір у живописі та монументалізмі виступає першою партією, але у той же час для народного мистецтва стає національною категорією [17, с. 8]. «Колір – зміст, душа, історія народу. Сюжет не є ознакою національного. Він окремо не існує. Зміст є форма. Форма є зміст. Історія мистецтва – історія форми – історія народу» [2, с. 51].

Художниця була засновницею Клубу творчої молоді «Сучасник», який діяв 1959 – 1964-х роках. У 1962 – 1963 роках вона разом із В. Симоненком та Л. Танюком займалася відкриттям місця поховання на Лук'янівському та Васильківському кладовищах, тих хто був розстріляний в НКВД. У 1962 році відкрито місце поховання репресованих у Биківні, про що А. Горська заявила на Київській міськраді, там же був створений «Меморандум № 2» [13, с. 81].

Нажаль, для В. Симоненка ця історія закінчилась трагічно: він був побитий та доставлений до лікарні. А. Горська переймалася його станом здоров'я та шукала для нього дефіцитні ліки, навіть склала графік відвідин його у лікарні. Нажаль, внаслідок швидкоплинної хвороби нирок В. Симоненко швидко помер у 1963 році.

Разом зі своїми колегами П. Заливахою, Л. Семикіною, Г. Севруком та Г. Зубченком у 1964 році створюють у Київському університеті вітраж «Шевченко. Мати». На жаль, адміністрація університету прийняла рішення знищити цей вітраж, це стало найбільшим мистецьким ударом, з таким трепетом вона відносились також до колажу «Земля-мати». Відношення до діяльності А. Горської викладено у даній цитаті з витягу рішення Бюро по Київській області при правлінні СХУ від 13.IX.1964: «...Вітраж дає грубо спотворений, архаїзований в дусі середньовічної ікони, образ Т. Г. Шевченка, який нічого спільного не має з образом великого революціонера-демократа, якого гаряче любить український народ і народи всього світу» [99, с. 98].

Після цього спеціально створена комісія, яка признала художні ідеї А. Горської ворожими, та виключила А. Горську та Л. Семикіну зі Спілки художників. Через рік вони відновилися у Спілці художників.

Для Алли Горської 1965 рік став початком опозиційного руху, оскільки, багатьох її друзів було заарештовано. Вона не залишалася осторонь, та 16 грудня 1965 надіслала ноту невдоволення, проти арештів, до прокуратури УРСР. За цей прояв непокори її викликали до КГБ, де проводили так звані «пояснювальні бесіди» [22, с. 51].

Навіть після погроз в КГБ вона не перестала підтримувати своїх товаришів, котрих заарештували, та підтримувала з ними листування. У квітні 1966 подала клопотання на захист О. Заливахи. У 1968 році Алла Горська написала до О. Заливахи рядки які сучасникам дають уявлення про темп її діяльності на той час: «Працюємо. Робота бісить, перекручує, відбирає, дає. Кераміка. Кора. Дерево. Картинифресок для гуманітарного корпусу університету. Мабуть не буде» [71, с. 67]. В подальшому опозиціонери, котрі поверталися із заслання зверталися за допомогою до неї, навіть за теплими светрами та шкарпетками.

Алла Горська була присутня на судовому процесі В. Чорновола у Львові 15 вересня 1967 року. Під час процесу з небайдужими киянами вона висловила протест проти незаконного проведення судового засідання. Вже у 1968 році вона підготувала «Лист-протест 139» на ім'я керівництва КПРС, в якому вимагала припинити незаконні арешти та судові процеси. За художницею почали вести постійний нагляд, надсилали погрози. У 1970 році її викликали до Івано-Франківська на допит, щодо справи В. Мороза. Вона відмовилася давати покази.

На початку листопаду 1970 року вона направила протест до Верховного суду УРСР про незаконність і жорстокість арештів та утримання під вартою.

28 листопада 1970 року у м. Василькові, Київської області, Аллу Горську було вбито. Похорон відбувався 7 грудня, на якому друзі художниці провели, свого роду, мітинг. На похороні прочитали промови

О. Сергієнко, І. Гель, а Василь Стус прочитав вірш «Ярій, душе!». Навколо смерті опозиціонерки точилися чутки про те, що її вбив свекор через власну неприязнь, саме слідство признало цю версію за основну [75, с. 120].

Окремо слід згадати, що навіть після розпаду СРСР жодної інформації про причини смерті А. Горської не було надано. Була відкрита лише слідча справа, що показувала неповноту розслідування, та сфабрикованість справи та мала риси «одного з інших» з політичного вбивства в СРСР.

Вже після трагічної загибелі Алли Горської, Роман Корогодський опише її як різку, вольову та динамічну особистість. Знайомі стверджували, що вона була делікатною та тонкою людиною, що не бажала зачепити почуття будь-якої людини [3, с. 18].

Творчий здобуток А. Горської складає не лише її роботи, та напрацювання, а й її внутрішній мотив у боротьбі за незалежність держави, щире бажання допомогти заарештованим. По своїй смерті вона залишила портрети свої сучасників, в основному шістдесятників, на них вона зобразила сильних, молодих та вольових борців за незалежність України.

Сучасником Алли Горської був Іван Світличний. Митець народився 20 вересня 1929 року, у селянській родині. Він закінчив Старобільську школу № 1 у 1947 році, за успіхи в навчанні отримав золоту медаль. Подальше навчання в університеті проходило у післявоєнній країні у період з 1947 року по 1952 рік. Скрутне фінансове становище для студента з села, створило надскладні умови для навчання на філологічному факультеті Харківського університету [16, с. 72].

Роботу після університету Іван Світличний отримав у журналі «Дніпро». На посаді завідувача відділу критики та бібліографії він розпочав у 1955 році. Маючи активну громадську позицію на своїй посаді у «Дніпро» займався журналістикою, працював над поточною організацією продуктивної роботи журналу. Звертаючись до своїх спогадів Дмитро Гродзінський розповідає про те, які плани були у І. Світличного по оптимізації роботи журналу, як бажав додати до нього яскравих фарб, та реального висвітлення подій зрозумілою для

читача мовою. Для оновлення контенту він долучав до співпраці відомих філологів, критиків, поетів, літераторів, котрі писали для журналу свої твори, вірші та статті. Він і сам публікував у журналі власні праці [88, с. 197].

По закінченню XX з'їзду КПРС у суспільній думці зароджуються нові, а головне вільні думки, громадськість аналізує новий культ розвінчання особи вождя. На радіо та в газетах широко обговорюють розкриття подробиць злочинів вбивств, справи політично засуджених та їх реабілітація. Радянська інтелігенція укріплює свої позиції на цьому тлі. Такі стрімкі зміни у ідеології пробудили у суспільстві моральне та соціальне піднесення. Говорити про революцію у массах було ще рано, але й зупинити ці процеси було вже неможливо. Лише згодом цей період отримає назву «відлига».

Щодо молодого інтелігенції у свій час Борис Фірсов винайде термін «Діти XX з'їзду». Якщо для народу смерть Сталіна стала трагедією, закінченням епохи, то освічені вчені сприйняли це як наступний крок у формуванні нового життя. І не дивно, що вони зустріли промову Хрущова повною підтримкою з усіх сторін. Хрущова сприймали як визволителя від терору Сталіна та засилля ГУЛАГу. Ці події сформували віру у світле капіталістичне майбутнє, хоча вони і вимагали рішучих дій, та були готові співпрацювати з владою. Готовність до широкої співпраці допоміг інтелігенції утриматися від необдуманих дій щодо перебудови громадянського суспільства [89, с. 132].

Не залишився також осторонь Іван Світличний. Він пише листа Євгенії Дейкіной, в якому описав події з 14 по 25 лютого 1956 року. В ньому він ділиться своїм ставленням з колегою, описує свої відчуття поняттям «радянської трагедії». Будучи досить скептично настроєною людиною він не поділяє ейфорії він смерті Сталіна. Аналізуючи ситуацію глибше він для себе відмічає корисні мотиви керівництва держави: бажання закріпитися при владі, навіть шляхом деяких політичних та ідеологічних поступок. Свою позицію він продемонструє у 1957 р. у статті «Отношение искусства к надстройке антагонистического общества».

У спогадах Івана Світличного, роботу над статтею він опише так: «Стаття – про відношення мистецтва до базису і надбудови. Працював я над цією темою давно і все давно обміркував. Але писати не міг, бо треба було визнати помилковими деякі засади Сталіна, а зробити це було неможливо. Тепер така можливість є» [75, с. 259].

Постанову ЦК КПРС у 1956 році про обов'язкове читання у Вищих навчальних закладах історії партії, політичної економіки опозиціонер сприйняв вкрай негативно, оскільки вважав це наступом на гуманітарні дисципліни, та утисками для розвитку майбутніх науковців. Таке рішення він буде неодноразово критикувати у своїх прях. Однак, у 1957 році Іван Світличний повернувся до інститутської роботи на посаді молодшого наукового співробітника відділу літератури [73, с. 72].

З огляду на певну свободу у літературознавстві, засобах масової інформації та науці почали відкриватися нові шляхи для дослідження молодим амбітним вчерним. Гуманітарії отримали певний доступ до раніше заборонених тем та право вибору напрямлення дослідження. Варто зазначити, що тотальна перевірка усіх робіт, цензура, залишилися у повсякденній роботі вчених, влада як і раніше коригувала все, що не підлягало ідеології.

Стрімка демократизація у науці дала свої плоди. І вже у 1957 році на базі Інститута, де працював Світличний, починає поширюватися журнал У тому ж 1957 р. при Інституті літератури почав виходити журнал «Радянське літературознавство». У ньому автор отримав посаду відповідального секретаря. У відповідності до того, що журнал став продовжувачем традицій, раніше створених наукових записок Інституту української літератури ім.Т. Г. Шевченка, а його випуск набув не стихійного характеру, з'являвся він раз у два місяці. Науковці центральної та західної України з оптимізмом його прийняли [61, с. 18].

Плідним періодом для творчості Світличного стає кінець 1960 років. Почитаючи з 1955 року і по 1965 він оприлюднює низку своїх робіт у журналі «Дніпро», займався рецензуванням та відгуками, зокрема: «Люди творчого

неспокою: Д. Гранин. Искатели», «Між двома революційними бурями: Сказбуш. Рабочий народ», «Багатство життя і одноманітність мотивів: К. Журба. Над красунею Десною», «Талановита збірка: І. Савич. З вічних джерел», «З досвіду Добролюбова», «Напередодні історико-літературного синтезу: Н. Кузякіна. Нариси української драматургії» [87; 88; 89].

Критичне мислення та оригінальний творчий підхід Івана Світличного викликали широку дискусію у науковому суспільстві того періоду. Його сучасник В. Іванисенко, згадуючи поета, описував його як головного заводилу та підбурювача соціалістичного світу, після дебюту автора у поезії, він опише її як традиційну, близьку до народу, написаною зрозумілою, народною мовою.

Однак, талант поета зародився ще в період студентства, спочатку це була творчість лише для себе, без демонстрації суспільству. Очевидці його творчості описували його широке бажання до написання віршів, виходу за рамки критичного опису. Для себе ж автор відмічав, що його поетична майстерність має удосконалюватися, себе він оцінював, у першу чергу, як літературний критик. Самокритичність Світличного, за словами його дружини, в аспірантурі покладе на полицю близько 3 тисяч віршів, оскільки вони не пройшли творчий аналіз самого автора.

Недооцінюючи власні сили Іван Світличний заборонить випускати свою збірку друком. Причиною такої сміни настрою прийнято вважати розквіт творчості шістдесятників, до яких відносились Ліна Костенко, Василь Симоненко, Василь Стус, Іван Драч. Свою творчість він оцінив як посередню. У переписці зі своїм колегою, Юрієм Барабашом, він напише: «А похвала (якщо й буде за щось) на мене взагалі мало впливає: на людях я самокритикуватися не люблю, але в думці, сам на сам, я страшенний самокритик (наприклад: деякі мої віршики люди настійно радять друкувати, а я не хочу – хай вилежуються)» [96, с. 186]. Після довгого періоду доопрацювання, переписування, збірка була опублікована, хоча вірші були написані ще в далеких 1950-х роках. Публікація нажаль шквалу позитивних емоцій не викликала.

Журнал, у якому працював Іван Світличний, став плацдармом для творчого розвитку багатьох молодих поетів, літераторів, котрі в майбутньому поповнили плеяду шістдесятництва, а саме: Ліна Костенко, Іван Дзюба, Флоріан Мілевський, Борис Олійник, Григій Тютюнник. Володимир Дрозд. Григора Тютюнника, Флоріана Мілевського, Володимира Дрозда. Вперше надруковані вірші Івана Світличного були також у журналі «Дніпро».

Атмосфера у колективі створювала усі умови для розвитку нової свідомості українського суспільства. Такі зміни відбулися завдяки вдало підбраному енергійному, целеспрямованому колективу. Відчуття легкого «вільнодумства» ніколи не залишалося без контролю, державні органи контролю та цензури часто проводили перевірки, та профілактичні бесіди. Незважаючи, на постійний нагляд, молодим талантам на базі журналу вдалося розвинути свої мистецькі таланти, проаналізувати ситуацію у державі без цензури. Така атмосфера буде у колектива та авторів до початку арештів 1965-х років.

Значна самокритичність обмежувала талант молодого Івана Світличного, кожен свій твір він піддава особистій критиці. Тому за доволі довгий період була невелика кількість творів. Ця риса характеру, свого часу, завадила йому захистити дисертацію, оскільки за його критеріями вона була недовершеною. На думку дружини Світличного, керівництво університету та науковий керівник дисертаційної роботи високо оцінювали працю студента та мали намір опублікувати її у «Науковій думці». Хоча дійсно мінус у цій роботі був – вона не була наповнена ідеологічною складовою, були відсутні обов'язкові елементи героїзації ЦК. Саме через цей мінус Івану Світличному не дозволили захищати свою працю «Рухома естетика» [94, с. 8].

Свої хвилювання щодо наукової роботи та змісту, її захисту можна прослідкувати у переписці з Білецьким. За період листування у 1955 році можна прослідкувати моменти узгодження форми, змісту та інформаційного наповнення роботи. Сумніви, з приводу змістовного наповнення характеризують його душевні тривоги щодо напрямку власного дослідження.

У листах проявляється загальна тенденція наукової роботи, хоча автор, ніби переконує сам себе в тому, що дисертація має бути без емоційною та нести лише научний фактаж, тому він має перечитати повторно її. У переписці з керівником роботи, він часто згадував про революційних демократів, розглядав визначення типового та індивідуального в галузі філософії, роздумував над художньою ідейністю індивідуального. Досить часто у своїх аналізах він звертався до глави «Індивідуальне і предмет художньої літератури», та «Художня ідейність індивідуального». Автор досить вдало оперував філософськими категоріями, керувався абстрактним мисленням, розглядав загальні філософські проблеми. На жаль, матеріал так і не був опублікований, і є можливість розглядати лише рукописний варіант [1, с. 487].

Виразного захоплення своя робота у Івана Світличного не виникала. Відповідно до цієї переписки він декілька разів повертається до її змісту, однак Білецькому буде скаржитися лише на те, що думки у дисертації скупі на фактаж, та недосконально описані. Хоча доцільність цих міркувань він не заперечував.

На нашу думку, дослідницьку увагу необхідно приділити аналізу таких творів як: «Гармонія і алгебра», «Мрії високою мірою», «У поетичнім космосі», «Художній метод», «Гранатова поезія», «Людина приїздить на село», «Коли входиш у літературу», «Сучасне українське літературознавство» [11, с. 554].

Якщо окремо розглядати творчість Івана Світличного, варто відзначити ранні його роботи, такі як, наприклад, стаття «Поезія і філософія», яка вийшла друком 1958 році. У ній автор аналізує емпіричні думки радянських філософів, коментує межі світогляду Івана Франка, Павла Грабовського, Лесі Українки, Панаса Мирного та Михайла Коцюбинського. Свого часу І. Дзюба проведе критичний аналіз роботи, та високо оцінить працю.

Необхідно звернути увагу на дослідження Михайла Косів. Літературознавець надаючи характеристику статті «Поезія і філософія» висловився так: «Можна лише уявити, яку бурю протесту викликало його

дошкульне кепкування над грубезними монографіями псевдонаукового шевченкознавства, яку лють викликала стаття в тихому болоті тодішньої літературної олігархії» [23, с. 198]. Із захопленням критик відкликається про твори «Людина приїздить на село», «Боги і наволоч», «Все є і нічого зайвого».

Не залишив поза увагою Світличний і роботу І. Білодід П. Петрової, В. Ващенко яку вони присвятили 150-и річчю з дня народження поета. Критичне осмислення їхнього узагальнення творчості Т. Г. Шевченка, було описано у роботі 1965 року «Гармонія і алгебра». Ця робота набула широкого розголосу та обговорення.

Досить своєрідно, та у власній манері відкликається Віктор Іванисенко про світогляд Івана Світличного: «Між тим, основним посланням Світличного була теза про те, що влада штучно намагається зблизити українську та російську мову, виводячи теорії про «двомовність української нації» (зокрема авторства І. Білодіда) і всіляко нав'язуючи цю лінію поведінки українцям» [92, с. 78].

Варто приділити увагу вище згаданій статті «Гармонія і алгебра», яка побачила світ у 1965 році, і була оприлюднена у журналі «Дніпро», де і працював Коментуючи ситуацію навколо статті, Леоніда Світлична, стверджувала, що з інтересом читача прийшов і нездоровий інтерес органів КДБ. На думку Івана Дзюби, серед ключових ідей Івана Світличного по відношенню до гуманітарних дисциплін у тоталітарної системі, їх загальну ідеологізацію, він відмічав негативне ставлення до змішаної форми категорій, їх примусове поєднання. Він досить негативно ставився до втручання у стійкість філософських категорій.

Через такі категорійні поступки, на думку Світличного, ставалися порушення у працях науковців. Взагалі, вплив політики, ідеології, догматів на художню культуру, мистецтво та музику залишали по собі негативні сліди.

Ще за життя Світличного вивченням робіт займався Віктор Іванисенко. На його думку, поет був людиною своєї справи, який досконало вивчав тематику, не розглядав поверхнево чи неякісно проблему. З професійних

якостей Івана Світличного, В. Іванисенко з повагою описував його як професіонала.

З огляду на самокритичність І. Світличного широке коло його ідей пройшло декілька етапів переосмислення та професійної критики. Про самозавзяття в роботі Віктор Іванисенко напише: «Саме такий перфекціонізм призводив до того, що багато робіт автора так і не були опубліковані». Літературознавець Іванисенко описує метод комінікації автора зі своїм читачем: «Гарною ілюстрацією кропіткого підходу Світличного до роботи є його аналіз українських словників, які почали активно видаватися у період «застою» [15, с. 29].

У 1970-му році Центральна Партія, під час святкування сторіччя від дня народження В. І. Леніна, оголосила початок розробки загально радянської концепції, яка у подальшому стане обов'язковою до виконання. Було ухвалено та прописано у державних документах поняття «радянського народу», цьому посприяв виступ Л. І. Брежнєва XXIV з'їзді у 1971 році, а через 5 років на XXV з'їзді КПРС. Були оголошено, що відмінними рисами радянського народу, що відрізняє від інших етносів, мали стати ідеологічні догмати, єдина для всіх культура, єдина російська мова, музика. Ця «радянська» мала стати скріплюючим елементом для народів, котрі були у складі СРСР, була обрана єдина для спілкування та офіційних документів російська мова.

Після прийняття цієї радянської концепції, багато український письменників, критиків та літераторів почали висловлювати свою думку щодо цього питання. Наприклад, Іван Дзюба охарактеризував таку позицію, як примусову, введenu в правове поле, русифікацію. Свою позицію у 1965 році він виклав у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація». Світличний, зі свого боку, намагався пояснити аргументування радянських науковців з цього питання. Він відкрито не погоджувався із радянською різних етносів у складі СРСР, в подальшому свої думки він викладе у монументальному дослідженні.

Роботу з цього питання він починає у 1969 році, в основу праці було покладено аналітичний розбір «Російсько-українського словника», наступною

роботою для аналізу у 1970 році він обрав «Словник української мови». На основі цих двох словників, Іван Світличний виявив велику кількість русифікованих слів, неточних пояснень, що суперечили основним правилам української мови. Фанатичне бажання до досконалості штовхало його до пошуку точних фактів, уточнення літературотворчих моментів. Для досконалого вивчення він заручився підтримкою Миколи Лукаша, Михайлини Коцюбинської, Віктора Іванисенка [14, с. 119].

Захопленість моментом вивчення близької для нього теми, часто проявлялося у маніакальному вигляді: міг зателефонувати ввечері або вже вночі, для обміну інформацією, подискутувати з форми вживання певного слова.

Нажаль, Леоніда Світлична згадує, що з початком 1960 років починаються значні складнощі у фінансовій сфері. З появою кожної нової статті, інтерес до особи автора виникав не тільки у громадянського суспільства, але й у органів цензури. Проблеми почалися після появи на світ у 1962 році статті «У політичному космосі. Полемічні нотатки про творчість молодих», тому що М. С. Хрущов почав боротьбу проти абстрактного, не раціонального мислення [85, с. 421].

Вище згадана робота проливала світло на постулати правдивості, щирості та відкритості поета, як особи, що проявляє себе у своїх роботах, протиставляв їх партійним, ідеологічно вивіреном роботам авторів. Чорна смуга для автора продовжувалася і у 1964 році його звільнили з посади в Інституті філософії, та піддали нещадній критиці.

Оскільки критика влади у Радянському Союзі, частіше за все призводила до заборони друку, то така доля спіткала й Івана Світличного. Якщо спочатку всі роботи автора жорстко критикувалися, то наступним етапом стала заборона друку. Літературні видавництва відмовлялися приймати до друку роботи автора без жодних пояснень. Органи цензури у 1963 році включили Івана Світличного до «чорного списку» авторів. Для виходу із ситуації він деякий час працює під псевдонімама – Іван Рівний, потім Володимир Твердохліб, та Іван Сірко, Іван Яворський. Цікавим псевдонімом був – Читач не математик [99, с. 182].

Однак, роботи все одно не було. І з 1964 року по 1965 рік, він знаходився в активному пошуку стабільної роботи. Ця ситуація знаходилася на грані абсурда, оскільки у науковому світі він залишався відомим та шанованим критиком, мовознавцем, редактором. Ці факти не сприяли отриманню роботи. У середині 1965 року спроби отримати посаду у видавництві «Наукова думка» принесли свої плоди. Після отримання посади, його майже на наступний день звільнили, через особистий наказ Константина Ситника, що обіймав посаду секретаря парткому АН УРСР [106, с. 184].

У своїх промовах у Спілці письменників у той час Світличний активно захищав свого колегу і друга Василя Симоненка від нападків партійних функціонерів на його творчість. Любив Світличний організувати й вечори, присвячені іншим поетам, зокрема, Івану Драчу (більшість з них відбувались вдома у Світличних) [97, с. 21]. Під час виступів Івана Світличного на зібраннях Спілки письменників, він обороняв свого друга та колегу Василя Симоненка від тиску цензури, органів контролю на його життя та творчість.

З пошуком місця роботи, пройшли і нові пошуки себе як творця. У 1957 році, з легкої подачі Григорія Кочури, Світличний починає освоювати професію перекладача. З 1957 р. розпочинається також і перекладацька кар'єра Світличного. Григорій Кочура допоміг освоїти нову професію, методика роботи. Саме під його наставництвом, Іван Світличний удосконалює свої перекладацькі навички, починаючи з перекладу Мопассана та Беранже. Під чітким контролем наставника нова професія давалася поету досить швидко та легко. Але як і для будь-чого нового у житті, необхідна фінансова опора, хоча, на думку І. Дзюби, потреба у кар'єрному рості переважала у житті Світличного.

Найвагомішою роботою цього періоду життя Івана Світличного, стала праця над перекладом робіт Беранже. Публікація перекладу відбулася у журналі «Дніпро», та продовжила серію перекладів «Перлини світової лірики». Іван Світличний переклав загалом 51 пісню з 79 загалом, а щодо самого перекладу, сучасники говорили наступне: «В україномовній інтерпретації Івана Світличного, Беранже звучав так природно, немовби видатний французький

сатирик ото й писав по-українському. З однаковою вправністю «В україномовній інтерпретації Івана Світличного Беранже звучав так природно, немовби видатний французький сатирик ото й писав по-українському. З однаковою вправністю – можна сказати більше: з натхненністю! – відтворив він усі стильові рівні та потоки поезії Беранже: і її «вулично»-народний гумор, що часом переходить у глумливість, і добірний інтелектуальний сарказм, і політичну патетику, і громадянську розважливість, і «виходи» на м'яку довірливу лірику; відтворив гнучкість ритміки, багатство розмаїтої, стилістично «різноранжирної» лексики, органічно злученої «в живу» цілість єдиним поетичним подихом. Звичайно, крім чуття слова, стилістичного смаку, глибокого розуміння всіх нюансів змісту і форми оригіналу, за цим стояла ще й велика праця» [20, с. 32].

Займався Світличний і перекладами творів Зерова, Кочури, Самійленка, Рильського. За рішенням комітету цензури повністю займатися всім перекладом йому не дозволяли, переклади він виконував частково. Пояснюючи ситуацію, І. Дзюба пояснив дію влади тим, «що не годиться всього Беранже «віддати» одному Світличному, але водночас треба було показати, що твердження ворожих «голосів» про якесь утискування Світличного – злісний антирадянський наклеп» [26, с. 198].

Неординарним був підход автора до вибору матеріалу для перекладу. Вибір Беранже можна пояснити демократизацією поглядів на політичну ситуацію, він критикував устами буржуазії, та їх бажання ідеалізувати оточуюче суспільство. Широко Світличний перекладав роботи французьких митців. Його увагу привертала роботи на чеській, італійській, болгарській та словацьких мовах.

Маючи доступ до самостійного вибору роботи для перекладу, він обирав авторів, що поділяють його філософські ідеї, естетичне бачення світу, політичний курс, та національно-визвольні ідеї. Для прикладу, при роботі над працею білоруса Ригора Барадуліна, він відчув на собі переживання з приводу гніту рідної мови. Світличний провів паралель з українською мовою та

державою. Опрацьовуючи матеріал Юліаша Словацького, він відмітив гостре питання патріотизму. Ці проблеми перекликалися з проблемами України [21, с. 52].

Одружившись із Леонідою Терещенко та переїхавши у нове житло, поет починає активно працювати над створенням нових шедеврів. Позитивні емоції надихнули його на нові звершення. Саме у помешканні молодого подружжя починають збиратися молоді, талановиті шістдесятники. Вони влаштовували творчі вечори, квартирники, зачитують твори самвидаву [19, с. 211].

Іван Світличний зробив вагомий та титанічний внесок у розвиток опозиційного руху на території України. Бажання змінюватись та змінювати державу навколо себе ніколи не проявлялось у відкритій критиці діючої влади. В його арсеналі були інші методи: заперечення методів роботи радянських вчених та філософів, боровся за українську мову, та був проти тотальної русифікації.

Визнаним діячем українського опозиційного руху став Вячеслав Чорновол.

В'ячеслав Чорновол народився 24 грудня 1937 року в с. Єрки Катеринопільського району Київської (нині Черкаської) області. Батьки В'ячеслава Чорновола були піддані переслідуванням у сталінські часи, але вони намагались відгородити його від справжніх реалій життя, а тому він ріс під впливом комуністичних міфів [30, с. 419].

В'ячеслав на відмінно вчився у школі, провадив активну громадську діяльність, очолював піонерську та комсомольську організації, був членом районного комітету комсомолу, стежив за успішністю учнів, відвідував різні гуртки, видавав шкільну газету, організовував молодіжні бригади для допомоги колгоспу в жнива, проводив політико-виховну роботу в комсомольській організації колгоспу тощо. Усе це, безумовно, загартовувало його характер, сприяло становленню стилю та ритму життя.

За часи навчання у школі ним було написано декілька прорадянських віршів, які були надруковані у районній газеті. Хлопця було нагороджено

першою премією районного комітету Ленінського комсомолу України (РК ЛКСМУ) за його вірш, який був написаний до 300-річчя воз'єднання України з Росією, а також нагороджено грамотою за вірш «Комсомолу» [39, с. 180].

У 1995 році він вступає до Київського державного університету ім.Тараса Шевченка і починає сам шукати Національну правду, як він сам тоді зазначав. У нього повністю змінюється світосприйняття. [21, с. 31].

В'ячеслав Чорновол розумів, що вже був готовий до змін, незважаючи навіть на своє виховання, він відчував себе опозиціонером до тодішньої тоталітарної системи. Він розпочав свої пошуки після тих подій які відбувалися у СРСР та всьому світі. Перед ним Сталін постав вождем, що створив людиноненависницьку систему. Відтак Сталіна та його діяння було піддано осуду, як і порушення прав республік на вільний національний розвиток [24, с. 31].

В'ячеслав Чорновол приєднався до нової української інтелегенції, яка хотіла вільно виражати свою творчість, розвивати культурну спадщину і не збиралася миритися із встановленим режимом та його приписами. Ним було змінено своє ставлення до всього що відбувається, він вчився самостійно аналізувати, робити висновки і вже сформував власну громадянську позицію.

Починаючи з першого курсу В'ячеслав Чорновол був проти обмежень, ним було опубліковано гострі статті, також він не боявся виступати на різного роду зборах. Навчався він на відмінно і своїм головним завданням комсомольської праці вважав задоволення духовних потреб одногрупників, які були родом із села.

Так, він систематично діставав квитки та організовував відвідини театральних вистав, художніх виставок, музеїв, перегляд кінофільмів тощо.

На другому курсі Чорновол відійшов від комсомольської діяльності, але і надалі спрямовував свою роботу на вивчення історичних і загальнокультурних українських цінностей. Надалі він спрямував свій потенціал на боротьбу із партійним всевладдям і відстоював національне звільнення.

З активіста його було перетворено на об'єкт критики. Мислення Чорновола не подобалося його «правильним» однокурсникам, тому було поставлено питання, про виключення В'ячевлава Чорновола з університету. Але цього вдалося уникнути після поїздки на будівництво до міста Жданов (нині Маріуполь). Там він отримав можливість працювати в багатотиражній газеті, яка випускалася на будвництві і тому продовжив своє навчання та роботу.

Після повернення з Жданова був активним учасником у молодіжних та творчих зустрічах, де були письменники, які поверталися з концтаборів. Був присутній на засіданнях студії Василя Чумака, приймав активну участь у Клубі творчої молоді Леся Танюка [101, с. 36].

В'ячеслав Чорновол підготував дипломну роботу про Бориса Грінченка, який був забороненим. Але ця робота перейшла рамки дипломної, це і стало тим вирішальним моментом в його самоутвердженні.

Погляди Бориса Грінченка були вирішальними у становленні світогляду Чорновола, зберігши їх до кінця життя. В'ячеслав Чорновол закінчив університет у 1960 році, але отримати роботу у Києві йому не вдалося через своє мислення. Але його запросили працювати у Львів на телебаченні, Чорновол не вагаючись поїхав. Працюючи на телебаченні Чорновол просував телепередачі про національну культуру, шістдесятників і відкидав ідеї радянського патріотизму. Також у Львові було налагоджено його стосунки з місцевою творчою молоддю [83, с. 65].

Повернувшись до Києва у 1963 році, В'ячеслав планував завершити свою кандидатську дисертацію. Тут він налагодив стосунки із шістдесятниками з Києва, був організатором та відвідував заходи, які вони влаштовували. Був долучений до розповсюдження самвидаву. 4 вересня 1965 року на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» виступав проти арешту українських інтелегентів разом із Іваном Дзюбою та Василем Стусом.

Згодом виступав проти репресій. Підготувавши дві праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» і «Лихо з розуму», Чорновол прагнув донести правду

інформацію до громади про причини репресій, та відтворити постаті засуджених високообдарованих інтелектуалів. Ці праці були важливими джерелами, що разом із «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби об'ємно висвітлювали різні аспекти становища українського народу в СРСР [106, с. 12].

Вступити до аспурантури Чорноволу не вдалося через його позицію, яка було заявлена відкрито, незважаючи на те що вступні іспити було скледено вдало. В'ячеслав Чорновол не зміг завершити свою працю присвячену Борису Грінченку. Натомість науки він обрав боротьбу з тоталітарним режимом.

У 1966 році під час судового засідання над Богданом і Михайлом Горинями, Мирославою Зваричевською та Михайлом Осадчим В'ячеслав Чорновол відмовився давати свідчення. Він заявляв, що не буде давати свядчення на закритому судовому засіданні, і не хоче бути причетним до таємних справ [50, с. 94].

Після цієї заяви Чорновол подарував підсудним квіти, що означало його підтримку. Цей факт викликав купу негативних емоцій у прокурора Львівської області Бориса Антоненка, він відмовився приймати заяву Чорновола, назвавши його «ворогом» і наказав вивести із зали суду. Це було зроблено із застосуванням сили. Після цих подій була винесена постанова про притягнення до кримінальної відповідальності В'ячеслава Чорновола, за відмову від дачі свідчень.

8 липня 1966 року відбувся суд, на якому Чорноволу винесли обвинувальний вирок. У 1967 році його посадили за ґрати за книжки «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», які були написані і визнані як антирадянські [103, с. 101].

Отримавши останнє слово В'ячеслав Чорновол говорив про те що обвинувачення винесені представникам української інтелігенції є метою покарання за їхні погляди, які не збігаються з владою. А також їхні спроби вказати владі на недоліки в управлінні і національній політиці не знайшли відгуку у тодішніх можновладців. Окрім цього, затриманих позбавили права на

законне поводження з ними під час досудового розслідування, а також судових засідань.

Надалі В'ячеслав Чорновол говорив про те що на суді безпідставні звинувачення знайомих повинні бути зняті, але все виявилось інакше . Під час досудового слідства і судових засідань було порушено чинне законодавство і з невинних людей було зроблено злочинців. Останнє слово було завершено твердженням, що він вже не має ілюзій щодо правосуддя, і впевнений в тому, що отримає максимальний строк за своїм обвинуваченням. Але також заявляв, що не скориться і буде жити згідно з сумлінням «бо немає вищого суду за правду» [104, с. 22].

За часів ув'язнення В'ячеслав Чорновол відстоював свої законні права, оголошував 48-денне голодування, а також виступав проти перешкоджання творчій праці, спілкуванню із рідними та близькими, також протестував проти сфабрикувань справ та судових вироків, був проти працювати на виснажливій та неприпустимій для його здоров'я роботі [25, с. 172].

В цей час було усвідомлено важливість вчасного і системного інформування суспільства про боротьбу людей, які були незгодні з режимом. Після ув'язнення, на початку 1970 року, В'ячеславом Чорноволом за підтримки Атени Пашко, Михайла Косіва, Ярослава Кендзьора та інших було видано перший підпільний журнал «Український вісник». На змісті, також на періодичності і терирорії розповсюдження позначилося те що збирання інформації було секретним та проводилося в умовах конспірації.

Незважаючи на складності, які були присутні, Чорновол продовжив видання журналу, в якому містилась інформація про порушення прав громадян із різних регіонів України, арешти, політичні переслідування та суди над політв'язнями, а також літературні твори авторів, які були заборонені цензурою.

«Український вісник» було поширено в Україні, а також нелегально перевезено закордон для передруку і розповсюдження. Допомагали у розповсюдженні журналу брали Валентина Чорновол, Микола Плахотнюк, Ніна

Строката та інші. Аби збільшити кількість читачів, журнал надсилався з-за кордону випадковим адресатам.

У 1972 році в КДБ було повідомлено про надходження листів із журналом. А саме: у червні з Великої Британії надійшов лист до Голосіївського парку культури і відпочинку м.Києва із четвертим номером журналу, у вересні до с.Ружин Житомирської області, а також до с.Чоповичі та Першотравневе, що знаходились на Житомирщині [47, с. 338].

В'ячеслав Чорновол видав п'ять номерів журналу, шостий був вже за часів його арешту у 1972 році. За досить короткий час журнал набув великої популярності серед читачів і розширив кількість інформації про рух опору, який був ослаблений в період репресій.

Наприкінці 1960-х років, В'ячеслав Чорновол відкидав ідею погодження з владою і намагався заохотити людей до праці. Він мав на меті розширювати коло спілкування з опозиційно налаштованою молоддю, а також громадами по всій території України та всієї СРСР. Його житло стало прихистком для людей, які переслідувалися. Він допомагав друзям та знайомим, вирішуючи їхні проблеми [52, с. 159].

В'ячеслав Чорновол вважав за потрібне створити організацію, яка б займалась захистом прав та відстоюванням прав людей, які переслідуються тоталітарним режимом. Після того, як арештували Ніну Строкату, яка була активною учасницею руху спротиву, Чорновол безпосередньо зайнявся створенням цієї організації.

До складу Громадського комітету захисту Ніни Строкатої увійшли, крім В'ячеслава Чорновола, Ірина Калинець зі Львова, Василь Стус із Києва, Леонід Тимчук з Одеси та Петро Якір і Віктор Красін з Москви. Але розпочати діяльність цього комітету не вдалося, адже у січні 1972 року почалися арешти даних діячів, в результаті чого були ув'язнені всі його члени [55, с. 194].

В'ячеслав Чорновол опинився за ґратами 12 січня 1972 року. Судове розслідування тривало понад рік, за цей час співробітники КГБ намагались знайти хоча б якісь свідчення причетності В'ячеслава Чорновола до видання

журналу «Український вісник». Чорновола було покарано та притягнуто до відповідальності незважаючи на те, що його причестність не була доведена, а також у слідчих були відсутні будь-які докази. Так В'ячеслава Чорновола було засуджено на 6 років позбавлення волі у колонії строгого режиму, і подальше відбуття трирічного заслання.

Коли встановлений термін покарання у мордовських політичних таборах Росії був вичерпаний, В'ячеслав Чорновол у березні 1978 року переїхав на місце заслання в с. Чаппанда Ленінського району Якутської АРСР, а згодом проживав у райцентрі Нюрба. Не вдалося повернутися на Батьківщину і після відбуття тюремного строку, адже у 1979 році радянська влада почала знову заарештовувати членів національного правозахисного руху. За ґрати було кинуте діячів супротиву, які проживали в Україні. Напередодні звільнення Чорновола знову заарештували, і на закритому судовому засіданні м. Мирного Якутської АРСР у квітні 1980 року засудили його за піддробною справою (так звана «спроба згвалтування») на 5 років покарання у таборі суворого режиму. Цей новий метод приборкання неугодних режиму шляхом фабрикування кримінальних справ і різноманітних інсинуацій використали і щодо інших діячів спротиву [56, с. 722].

Було засуджено як «хуліганів» Василя Овсієнка, Василя Січка, Василя Стрільціва, як «наркомана» – Ярослава Лесіва, як «гвалтівника» – Миколу Горбаля, як «зберігача холодної зброї» – Петра Розумного. Таким чином радянська влада намагалась дискредитувати діячів на тлі громадськості, а також випробувати новий метод розправи з неугодними режиму людьми, і оцінити результативність [45, с. 22].

Ув'язнення Чорновол відбував у таборі суворого режиму в Табазі Якутської АРСР. У вересні 1983 року його було звільнено з табору і направлено відбувати термін покарання в рамках випробувального строку на цегельний завод у с. Покровське Орджонікідзевського району Якутської АРСР. У квітні 1985 року завершився термін його покарання за справою, яка була сфабрикована і Чорноволу було дозволено повернутися на Батьківщину.

З перших днів свого арешту і до закінчення терміну покарання В'ячеслав Чорновол вимагав справедливості, правового відношення як до себе, так і до інших засуджених, використовував для цього різні методи: написання заяв і подання звернень до адміністрації таборів та правоохоронних, судових органів різних рівнів, органів держбезпеки, республіканських і союзних органів державної влади, а також до міжнародних правозахисних та міждержавних організацій; проводив голодування; був проти праці, яка псувала здоров'я тощо. Як і під час першого ув'язнення, він опротестовував бездоказові судові вироки, заборону листуватися або зустрічатися з рідними, добивався статусу політв'язня, організував чи брав участь в акціях підтримки інших політв'язнів тощо [60, с. 440].

Завдяки цьому іноді вдавалося вибороти у адміністрації дотримання правил щодо поводження із затриманими та в'язнями. Враховуючи лідерство та мужність Чорновола, у неволі його називали «зеківським генералом».

В Україну Чорновол зміг повернутися лише після 13 років ув'язнення. Через велику увагу до себе з боку діючої влади і політичної ситуації в Україні, яка була несприятливою, він одразу не зміг повернутися в політичне життя країни. Свою діяльність він почав з пошуку людей, які були близькі до його поглядів. Також було відновлено випуск журналу «Український вісник», який був вже легальним виданням [65, с. 17].

Вплив В'ячеслава Чорновола на боротьбу за національні права, створення незалежних ЗМІ, а також формування громадських об'єднань неможливо переоцінити. Він відіграв роль тодішнього рупора, який боровся проти тоталітарного режиму.

Після відновлення виходу журналу, як і раніше, його зміст, регулярність виходу, і взагалі існування не відповідали бажаному в повній мірі, через репресії влади. Коли з'явилася можливість і більш зручні політичні умови, В'ячеслав Чорновол приступив до втілення своєї давнішої мрії. Він створив політичну організацію, яка мала на меті сприяти мобілізації українського суспільства задля боротьби з тоталітарним режимом [67, с. 105].

В'ячеславом Чорноволом було зроблено великий внесок у формуванні народофронтівського об'єднання – Народного Руху України. Неможливо переоцінити вклад В'ячеслава Чорновола в українську історію другої половини ХХ століття. Він не обходив жодної української проблеми тодішнього часу. В'ячеслав Чорновол основоположником перетворень і змін людської свідомості, політичних та соціально-економічних відносин. У нього були помилки, але він завжди чітко будував стратегію власної діяльності, розвитку України та визвольного руху загалом.

ВИСНОВКИ

Історіографія вивчення опозиційного руху 1960 – 1970-х років є досить різноманітною. Складається вона із робіт вітчизняних та зарубіжних вчених, що після отримання незалежності, своїми пряцями заповнили пропуски у вивченні проблеми українського опозиційного руху. Спогади очевидців та учасників тих подій складають значну ланку при аналізі внеску дисидентів у розбудову незалежної України.

Вивченням даної проблематики широко займалися політологи, критики, літератори, політогологи. Нажаль, історики для вивчення цієї проблеми докладали менших зусиль, вважаючи, що має пройти досить багато часу для відкриття всієї інформації. Основний багаж праць по цій темі становлять статті різних авторів, які вивчали питання досить фрагментарно. На думку істориків, з цих фрагментів у подальшому мала сформуватися цілісна картина, яка проллє світло на витoki дисидентського руху та його вплив на здобуття незалежності, що змогли зародитися в авторитарній країні.

Національно-визвольний на території України функціонував у вигляді підпільних та напівпідпільних груп, у подальшому боротьба перейшла у відкритий опір діючій ідеології, та авторитарному режиму. Причину цієї ситуації ми вбачаємо у колоніальному положенні України у складі Радянського Союзу. Це гнітюче положення в кінцевому випадку призвело до асиміляції культури, русифікація спрямована на знищення української самосвідомості досягла своєї кінцевої мети.

Політика всеохоплюючого контролю та тиску на нації, що входили до складу Радянського Радянського союзу, призвели до формуванн та укріплення національно-визвольного руху проти тоталітарного режиму і русифікації. З огляду на те, що усіма процесами у державі керувала Центральна Партія, то опозиційний рух, у першу чергу, направив свої сили проти центральної влади.

Основною кінцевою ціллю стало здобуття та утвердження вільно, незалежної держави України.

У даний період історичного розвитку це досягалося мирними засобами боротьби.

Тактичні засоби, форми існування національно-визвольного опозиційного руху і його діяльності змінювалися залежно від декількох факторів, головними з яких були зміна та еволюція самої системи тоталітаризму в бік авторитаризму. Наступний фактор – це розвиток самого опозиційного руху, нагромадження досвіду боротьби в поколінні шістдесятників та поява нових опозиціонерів. Мали вплив такі чинники, як загострення економічної кризи та дефіциту в СРСР, лібералізація режиму з початку 1960 – середини 1970-х років, вплив анти сталінських рухів у Східній Європі.

Ідейний розвиток руху був неоднозначним. Національні проблеми трактування в діапазоні від націоналізму до марксизму-ленінізму. На переломі 50-60-х років відбувалося переосмислення ідейного багажу й діяльності учасників опозиційного руху, що проходив у збройній формі в Україні в 40 – 50-х роках.

Були взяті до використання стратегічні цілі руху, критично поставились до методів їх здійснення, оскільки в ті роки не було досягнуто бажаного результату. Водночас, деякі групи взяли на озброєння майже весь багаж ідей ОУН із засобами збройної боротьби, які, проте, ніде не були використані в їхній діяльності. Теоретичні досягнення майже всіх відомих нам перехідних груп скромні: окрім критики деяких сторін попереднього періоду опозиційного руху і реальної оцінки існуючого режиму вони нічого майже не додали в теорію руху.

З перехідних груп виділяються в теоретичному відношенні лише УРСС (Українська робітничо-селянська спілка) та УНФ (Український національний фронт). Обидві групи мали добре розроблені програми. УРСС висунула ідею – вперше в практиці підпільних груп і руху в цілому – використали конституційне положення про можливість виходу УРСР з Союзу для

практичної роботи та пропаганди за незалежність. Легальні форми здобуття незалежності, в усякому випадку, мирними засобами передбачала програма УНФ. Автор її стояв на позиціях націоналізму, поєднуючи його з оригінально розробленою теорією про новий суспільний лад в Україні на основі по-своєму, зрозумілого соціалістичного чи швидше соціал-демократичного, змішаного міжсистемного ідеалу.

Націоналістичні погляди були притаманні чи набуті іншою частиною руху, що започатковується з часу культурно-національного відродження початку 60-х років. Ці люди зуміли пристосувати націоналістичні ідеї до критики реалій української радянської дійсності.

Існувала й немарксистська критика національних та соціальних проблем України, менш важлива в перспективі, хоч і часто поширювана.

З 1970-х років виразно помітний занепад марксизму в невідцензурній суспільно-політичній думці. Український самвидав відбивав ці тенденції розвитку ідей. За невеликим винятком, власне розвитку ідейного багажу щодо того, як розбудувати незалежну державу, майже не відбувалося. Рух був у наступі як в обороні, для великих теоретичних розробок не було можливостей. Разом з тим, рух досить гнучко реагував на світові тенденції і зміни, взяв і розвинув ідею правозахисту до національних та соціальних проблем України.

На заключному етапі руху в теоретичних документах УГС знайшли відображення ідеї незалежності й сучасної економіки, вистраждані десятиліттями боротьби. Саме утвердження демократичних принципів руху на заключних його етапах - один з найвагоміших його здобутків.

Значною проблемою руху в цей період було його організаційне оформлення, структуризація. Перехідні підпільні групи були оформлені, передбачали свій ріст, але це призвело в кінцевому підсумку до їхнього викриття. Підпілля до певної міри обмежувало також можливості у втіленні в життя їхніх програмових цілей. Етап руху, що почався з 60-х років, певний час не був структурований, і ця відкритість сприяла значному поширенню його гасел.

З поширенням самвидаву починалося організаційне і неформальне оформлення цієї частини руху. Використання легальних можливостей і підпільної діяльності дозволило руху існувати зо два десятиліття, але залишалася доволі сильна тенденція до формальної організації в рамках руху. До організації заохочували і дії влади, постійне переслідування за найменші натяки нелегальної діяльності.

Разом з тим, слід сказати, що групи, які виникли в кінці 60-х – на початку 70-х років, діючи в нелегальних умовах, теж прагнули віднайти можливості вільного поширення своїх ідей. Режим застосував щодо всіх форм організованого національного руху найжорстокіші методи придушення, з порушенням чинного законодавства, намагаючись знищити рух, але об'єктивні та суб'єктивні умови українського життя породжували його знову.

На зламі 50 – 60-х років в перехідних підпільних групах в основному були присутні молоді робітники та колгоспники, досить рідко інтелігенція. З 60-х років легальні умови дозволяли проведення деяких культурно-мистецьких заходів, з цього часу інтелігенція перейняла на себе основну роль збереження гідності, ідей українства в опозиційному визвольному русі. Лінії І. Дзюби та В. Мороза на якийсь злились в одну течію. З установам опозиційний руху став всенародним та включив в себе практично представників всіх верств та поколінь, як вони розподіляються в суспільстві.

Головна мета опозиційного національно-визвольного руху, так чи інакше, була досягнута – українська державність. Хоча на той час, опозиційний рух в Україні лише починав зароджуватися та крупнути.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксютин Ю. В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. Москва : РОССПЭН, 2010. 600 с.
2. Аксютин Ю. В. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX. Москва : РОССПЭН, 1995. 221 с.
3. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Москва : Хельсинк. група, 1992. 156 с.
4. Артюх В. О. Інакодумство на Сумщині: контури й орієнтири // Сумська Старовина, 2014. № XLV. С. 77 – 91.
5. Артюх В. О. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955– 1990 роки) / Упорядники Г. Іванущенко, В. Садівничий. Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2012. 300 с.
6. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-12265, арк. 351
7. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13613, т. 2, арк. 163.
8. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13410, пак. № 1.
9. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13417, пак. № 1, арк. 186.
10. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-11809, арк. 252.
11. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
12. Бажан О. Г. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60 – 80-х роках // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, 1998. № 1 – 2. С. 357 – 365.
13. Бажан О. Г. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках в першоджерелах // Краєзнавство. 2006. № 1 – 4. С. 80 – 82.
14. Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). Київ : Рідний край, 2000. 232 с.
15. Бажан О. Г. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції // Магістеріум. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2001. Вип. 7. С. 27 – 31.

16. Бажінов Іван Університетські роки Івана Світличного // Доброокий: спогади про Івана Світличного. Київ. 1998. С. 70 – 78.
17. Бакланов В. И. Национальные движения в СССР 1953 – 1985 гг. : автореф. дис. ... к.и.н.. Москва : РОССПЭН, 1999. 19 с.
18. Балаян Вазген. Україна – любов моя. Суми : Козацький вал, 2007. 86 с.
19. Баран В. М. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи // НАН України; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Львів. 1996. 448 с.
20. Білокінь С. В. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960 – 1965) // Студії мистецтвознавчі. 2012. № 4. С. 7 – 40.
21. Білокінь С. В. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2011. Вип. 16. С. 39 – 60.
22. Білокінь С. В. Життя і смерть Алли Горської // Розбудова держави. 1992. № 4. С. 45 – 55.
23. Булгакова О. В. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. Київ : Інститут історії України НАН України. 2015. 564 с.
24. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 48 с.
25. Гель І. А. Грані культури. Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. 216 с.
26. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.
27. Горська А. А. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті. Київ : Спалах. ЛТД, 1996. 240 с.
28. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР 1917 – 1991. Москва : РОССПЭН, 2009. 14 с.
29. Гранчак Т. Ю. Сучасні підходи до вивчення бібліотеки як соціального інституту // Бібліотечний вісник. 2012. № 5. С. 20 – 26.

30. Гриневич В. А. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі : У 3 т. Київ : Інститут історії України НАН. 2004. Т. 2. 527 с.
31. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
32. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст // НАН України. Інститут історії України. Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
33. ДАСО, ф. Р-3684. Прокуратура Сумської області, м. Суми, Сумської області, оп. 1, спр. 403, арк. 51.
34. ДАСО, ф. Р-3684. Прокуратура Сумської області, м. Суми, Сумської області, оп. 1, спр. 454, арк. 3-4.
35. ДАСО, ф. Р-3684. Прокуратура Сумської області, м. Суми, Сумської області, оп. 1, спр. 257, арк. 32.
36. ДАСО, ф. П-4. Сумський обласний комітет Комуністичної партії більшовиків України, оп. 14, спр. 8, арк. 26.
37. ДАСО, ф. Р-3684. Прокуратура Сумської області, м. Суми, Сумської області, оп. 1, спр. 425, арк. 44.
38. ДАСО, ф. П-4. Сумський обласний комітет Комуністичної партії більшовиків України, оп. 15, спр. 115, арк. 61.
39. Дисидентський рух в СРСР: погляд із сьогодення Текст : (до 90-річчя від дня народж. видат. вчен. і громад. діяча А. Д. Сахарова) : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Ін-т філол. та суспільствознавства, Іст. ф-т, Каф. всесвіт. історії та правознав. Умань : Жовтий О. О., 2011. 220 с.
40. Дзюба І. М. Пам'ять вдячності і боргу. Доброокий: спогади про Івана Світличного. Київ : Радянський письменник, 1998. 119 с.
41. Дзюба І. М. «Душа, розпластана на пласі...». Київ : Радянський письменник. 1990. С. 672 – 683.
42. Дзюба І. М. Український вісник. Париж : Балтимор, 1971. Вип. IV. 37 с.

43. Донцов Д. И. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 39 с.
44. Єрмолаєва В. С., Нікіщенко Ю. І. Явище «шароварщини»: пошук дефініції // Магістеріум НаУКМА. Культурологія. 2017. Вип. 68. С. 27 – 31.
45. Зайцев Ю. Д. Дисиденти: опозиційний рух 60 – 80-х років // Сторінки історії України ХХ століття / за ред. С. Кульчицького. Київ : Освіта, 1992. С. 195 – 235.
46. Зайцев Ю. Д. Ті, що не мовчали / Ю. Зайцев // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів : Центр Європи, 1998. С. 325 – 354.
47. Зайцев Ю. Д. Український національний фронт у русі опору 60-х років // Воля і Батьківщина. 1995. № 1. С. 5 – 22.
48. Зарецький О. В. Мої батьки // Україна. 1994. № 22 – 24. С. 48 – 56.
49. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987). Харків : Філіо, 2003. 144 с.
50. Захаров Б. Є. Історія і дисиденти // Культура, людина і право: Бюлетень. 2002. № 3 (6) жовтень. С. 1 – 4.
51. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945 – 1953. Москва : РОССПЭН, 1999. 229 с.
52. Іванисенко В. П. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного. Київ : Дніпро 1998. С. 53 – 61.
53. Караванський С. Й. Клопотання / Першому секретарю ЦК ПОРП В. Гомулці // Чорновол В. Лихо з розуму / Портрети двадцяти «злочинців». Львів. 1991. С. 127 – 133.
54. Касьянов Г. В. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-их років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
55. Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 832 с.
56. Квітковський Д. В. Боротьба за українську ідею: Збірник публіцистичних творів. Київ : Наукова думка, 1993. 604 с.

57. Коваль Віталій «Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...» // Дніпро. 1991. № 11 – 12. С. 198 – 201.
58. Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України. Київ : МП. «Пам'ятники України», 1995. 382 с.
59. Кормич Л. І. Дисидентський рух в Україні у 60-80-х роках // Історія України від найдавніших часів і до 2000 р. Харків : Одиссей, 2000. С. 436 – 443.
60. Корогодський Роман Брама світла. Шістдесятники. Київ : Вид-во Українського католицького університету, 2009. 655 с.
61. Корти М. О Некоторых аспектах диссидентского движения // Карта. 1994. № 6. 89 с.
62. Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953 – 1982 гг.: Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Сост. В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; Под ред. В.А. Козлова, С. В. Мироненко. Москва : Материк, 2005. 194 с.
63. Кривдіна І. Б. З історії правозахисного руху в Україні // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. 2001. Випуск 10. С. 11 – 13.
64. Кулик В. М. Формування та еволюція української державної ідеї: 1986 – 1991. Київ : КМУЦА, 1999. 20 с.
65. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 – 1964) // УІЖ. 1998. № 2. С. 102 – 114.
66. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття). Київ : Інститут історії України НАН України, 1994. 222 с.
67. Лісовий В. С. Дисидентський рух // Енциклопедія сучасної України. 2010. Вип. 2. С. 310 – 314.
68. Лук'яненко Л. Г. «Звернення до Белградської Наради 35-ти держав з перевірки виконання Гельсінських угод». Київ : Софія, 1994. С. 184 – 185.
69. Лук'яненко Л. Г. Вірую в Бога і в Україну / Л. Лук'яненко. Київ : Софія, 1991. 320 с.

70. Марченко А. Т. Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність. 1968. № 11. С. 114 – 118.
71. Мороз В. Я. Есеї, листи, документи. Мюнхен : Сучасність, 1975. 80 с.
72. Мороз В. Я. Серед снігів. Київ : Сучасність, 1975. 93 с.
73. Неврлий Мікулаш Слов'янський контекст шістдесятництва // Сучасність. 2000. № 1. 103 с.
74. Ніколаєць К. М. Висвітлення діяльності опозиційного руху в УРСР у II пол. 1960-х – поч. 1980-х рр. у наукових дослідженнях // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 405 – 414.
75. Обертас О. Є. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ : Смолоскип, 2010. 300 с.
76. Огнева Людмила Перлини українського монументального мистецтва на Донеччині. Івано-Франківськ : «Лілея», 2008. 52 с.
77. Огнева Людмила Слово про Аллу Горську // Філософсько-естетичні студії. Слов'янськ: «АРТ +». № 1. 2010. С. 6 – 15.
78. Олійник А. М., Краснянська Н. Д. Український дисидентський рух у контексті світових національно-визвольних процесів (друга половина 50-х – початок 80-х років ХХ століття) // Інтелігенція і влада. 2007. Вип. 9. С. 152 – 159.
79. Пахльовська О. Я-Я. Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. 2000. № 4. С. 65 – 84.
80. Прокоп Мирослав Напередодні незалежної України. Нью-Йорк : Сучасність, 1993. 502 с.
81. Прокоп Мирослав Чи новий етап українського руху // Сучасність. 1978. № 6. С. 109 – 130.
82. Рева Л. Г. Українська літературна біографіка на сторінках журналу «Слово і час»: початок ХХІ століття // Слово і час. 2012. № 5. 94 с.

83. Рибак І. В. Культурно-освітні заклади у соціально-побутовій інфраструктурі українського села (1929 – 1940 рр.) // Український селянин. 2006. № 10. С. 164 – 167.

84. Рубчак Богдан «XXI сторіччя прийшло разом з постмодерністами» або Про літературу, право вибору, дух імпровізації, міт України і не тільки про це // Слово і час. 1997. № 11 – 12. 49 с.

85. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

86. Рух опору в Україні: 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. Київ : Смолоскип, 2010. 804 с.

87. Світличний І. О. «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953 – 1971 років // Голос доби. Кн. 2. Київ : Сфера, 2008. 29 с.

88. Світличний І. О. Між двома революційними бурями: Сказбуш. Рабочий народ // Дніпро. 1956. Ч. 7. С. 190 – 214.

89. Світличний І. О. Багатство життя і одноманітність мотивів: К. Журба. Над красунею Десною // Дніпро. 1956. Ч. 11. С. 120 – 140.

90. Світличний І. О. Отношение искусства к надстройке антагонистического общества // Вопросы философии. 1957. № 3. С. 88 – 109.

91. Сверстюк Є. О. Собор у ристуванні. Балтімор : Смолоским. 1970. 20 с.

92. Сверстюк Є. О. Блудні сини України. Київ : Знання, 1993. 256 с.

93. Секо Ярослав Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. 2013. Вип. 11. С. 28 – 40.

94. Секо Ярослав «Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль : Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. 2006. 29 с.

95. Сірук Н. М. Ідеологічний тиск на музичне життя та композиторів України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Інтелігенція і влада. 2011. № 23. С. 105 – 116.
96. Слезин А. А., Скоропад А. Є. Институалізація комсомола як державного органу // Соціодинаміка. 2013. № 4. С. 185 – 208.
97. Сорока Михайло В'ячеслав Чорновол // Пам'ять століть. 1997. № 2. 36 с.
98. Стасюк І. М. Характерні ознаки та особливості українського національно-патріотичного руху в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) // Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». 2008. № 612. С. 180 – 185.
99. Стасюк І. Б. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2002. 226 с.
100. Тарнашинська Л. Б. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ : Смолоскип, 2010. 632 с.
101. Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. Санкт-Петербург : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 78 с.
102. Черемська О. С. Витоки харківської філологічної школи і потєбнянські національно-мовні традиції // Українська мова. 2016. № 2. С. 92 – 111.
103. Чорновол В. М. Воспитание украинского федералиста // Век ХХ и мир. 1992. № 2. 27 с.
104. Чорновол В. М. Як і що обстоює Богдан Стенчук // Український вісник. Ч. І. 1972. С. 12 – 56.
105. Чорновол В. М. Лихо з розуму. Львів: Меморіал. 1991. Т.1. 73 с.
106. Шевчук В. П. Історія української державності. Київ : Либідь, 1999. 480 с.

107. Шпак Д. О. Участь світової громадськості та міжнародних організацій у розв'язанні кримсько-татарської проблеми в УРСР другої половини 60-х – 80-х років ХХ століття // Наукові праці : науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Т. 120. Вип. 107. С. 34 – 40.